

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXXVI
HEFTE 1
SIDE 1-83
1989

Danske skvatmøller – »Fup« eller »Fakta«?

Af Anders Linde-Laursen

En mængde historikere, såvel faguddannede som lokal- og personalhistorisk interesserede, har gennem tiden kastet sig over studiet af de danske møllers historie¹; alligevel træder man næppe nogen for nær ved at konstatere, at der endnu ikke foreligger noget tilbundsående og sammenfattende arbejde om dette spændende emne.

Et af de problemer, der ganske ofte bliver berørt i disse mange mølle-interessereds skrifter, er spørgsmålet om dansk møllers tidlige historie frem til omkring 1600 og skvat- eller horisontalmøllernes plads heri². Den almene opfattelse er, at Danmarks tidligste møller var horisontalmøller, og at disse efterhånden blev trængt væk af større hjulmøller³, således at horisontalmøllerne omkring 1600, i kraft af at de større hjulmøller tillagdes eneret på kornmalingen, helt blev fortrængt og forsvandt fra dansk område. Der skulle altså ske en gradvis kriminalisering med efterfølgende nedrivning af horisontalmøllerne.

Det skal her straks bemærkes, at Bornholm i forhold til resten af landet, som det vil fremgå nedenfor, indtager en særstilling, fordi mølleriet her var en fri næring.

I de sidste år har udgravningsresultater og registreringer af middelalderlige møllesteder imidlertid sat et spørgsmålstejn ved denne kronologi – horisontalmøller efterfulgt af hjulmøller – idet de ikke har været forenelige med opfattelsen af horisontalmøllernes udbredelse og denne udbredelses tidsmæssige afgrænsning⁴.

Der er derfor anledning til at vende sig mod spørgsmålet om skvat- eller horisontalmøllernes eksistens i Danmark, og også til at se på, hvilket materiale og videnskabeligt grundlag den hidtidige opfattelse af deres historie egentlig bygger på, og måske derigennem nå til en afklaring af nogle af de spørgsmål, som problemet om skvatmøllernes udbredelse i Danmark under alle omstændigheder repræsenterer.

Skvatmøllernes danske forskningshistorie

Den første, der ud fra et kulturhistorisk synspunkt omtaler danske horisontalmøller, er tilsyneladende Reinhold Mejborg, der i sin udgivelse af »Landsbyskomageren Jonas Stolts

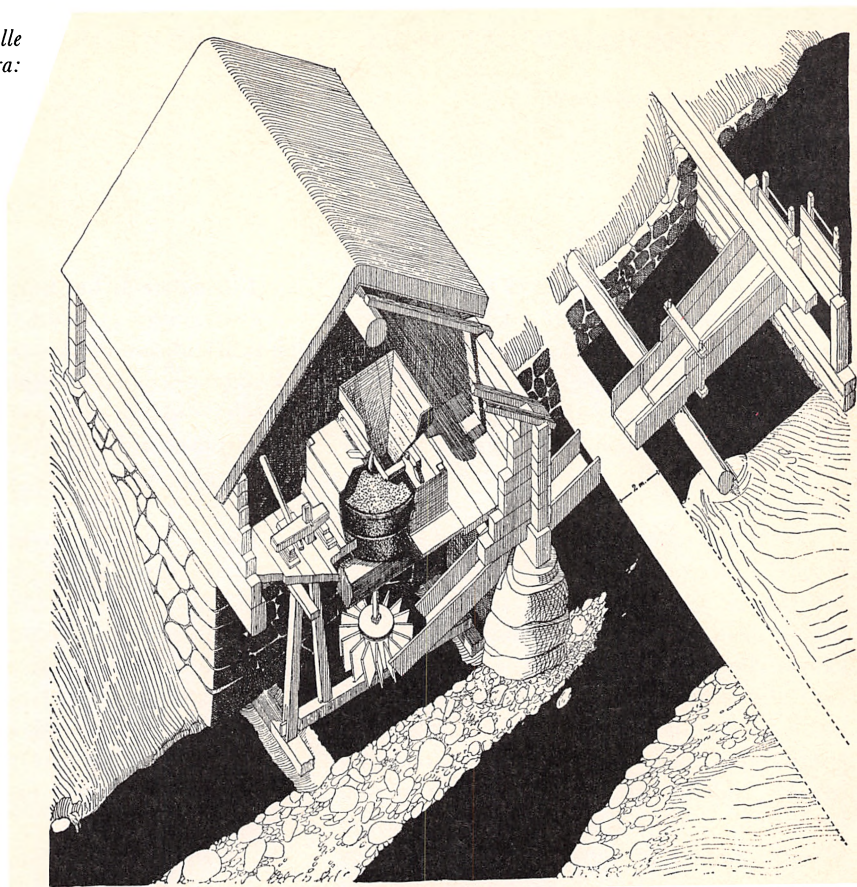

Anders Linde-Laursen, f. 1959, magisterstuderende i europæisk etnologi, Københavns Universitet. Gæstdoktorand ved Lunds Universitet, Etnologiska institutionen med folklivsarkivet.

1. En bibliografi over emnet fra 1981 indeholder således over 800 numre. Havelund Strøm og Sørensen 1981.
2. Som en præcis teknologisk betegnelse bruges her ordet horisontalmølle om en vandmølle med horisontalt (heraf betegnelsen) roterende vandhjul og en lodret aksel, der driver møllens kværn direkte uden nogen form for udveksling, således som det ses på fig. 1 og 5. Denne mølletype kaldes i den danske litteratur oftest »skvatmølle« – dette ord er imidlertid, som det vil fremgå af det følgende, ikke nogen entydig betegnelse. Se i øvrigt note 62.
3. Hjulmøller er en fælles betegnelse for alle vandmøller med vertikalt roterende vandhjul, der trækker kværnen eller kværnene via mindst én udveksling. Hjulmøllerne kan inddeles i under-, bryst- og overfaltsmøller – alt efter, hvordan vandet ledes ind på hjulet.
4. Jeg takker museumsinspektør Christian Fischer, Silkeborg Museum, for flere orienteringer om og diskussioner af disse nyere undersøgelser. Se desuden Fischer 1984 og Nielsen 1987. Christian Fischer arbejder på at registrere danske arkæologiske fund af møller og mølledele. Oplysninger om sådanne fund modtages med tak af: Silkeborg Museum, Hovedgården, 8600 Silkeborg.

Fig. 1. Horisontalmølle
fra Veka, Halland. Fra:
Nilsson 1938, s. 221.

Optegnelser« fra 1890 i sit tillæg skriver, at horisontalmøllerne i middelalderen forekom i stort tal over hele Danmark, ofte i sådanne mængder at hver bonde havde sin. Omkring 1650 var horisontalmøllerne dog blevet sjældne, fordi bønderne var blevet henvist til Kronens møller. – Som man vil se, indeholder Mejborgs beskrivelse de træk, som ovenfor er nævnt som generelle. Mejborg henviser desværre ikke til noget materiale, hvorpå han bygger sin fremstilling⁵.

Efter Mejborgs indledende bemærkninger henligger horisontalmølleproblemet ubearbejdet frem til 1942, da geografen Steen B. Böcher i sin doktorafhandling: »Vandkraftens

Udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu« – det hidtil eneste arbejde der foregiver at indeholde en oversigt over dansk mølleris hele historie – tager spørgsmålet op, og i det store og hele befæster den opfattelse, Mejborg havde givet udtryk for. Böcher bygger sine konklusioner på det bevarede skriftlige materiale samt på besigtigelser af møller og møllesteder⁶.

Böcher havde, da han skrev sin afhandling, kendskab til Axel Steensbergs første udgravningsresultater fra Bolle i Vendsyssel⁷. Steensberg mener her at have udgravet rester af flere horisontalmøller⁸, hvoraf to skulle stamme fra ældre jernalder – perioden omkring

5. Mejborg 1890, s. 138 f.

6. Böcher 1942 og beskrivelserne i Böcher 1944.

7. Böcher 1942, s. 83. Det drejer sig om Steensbergs udgravning af et formodet horisontalmølleanlæg fra 1500–1600-tallet i årene 1938 og 1939, Steensberg 1952, s. 28–34.

8. Steensberg 1952, s. 19–132.

vor tidsregnings begyndelse. Senere har Steensberg publiceret flere fund af horisontalmøller i Ljørring og Borup Ris⁹.

Axel Steensbergs og Steen B. Böchers arbejder må betragtes som helt grundlæggende, hvis man vil diskutere spørgsmålet om danske skvatmøller, fordi de som de eneste har fremlagt et egentligt undersøgelsesmateriale til belysning af problemet.

De konklusioner, de drager af deres arbejder, har også fået ganske stor effekt. Dels ved at spørgsmålet, om der har været horisontalmøller i Danmark, har været betragtet som helt afklaret. Steensbergs og Böchers arbejder har så at sige givet det blå stempel til den opfattelse, at det har der¹⁰. Dels har deres arbejder inspireret andre til at udlægge f.eks. spor i landskabet, navnestof eller utydelige aftegninger på kort som tegn på tilstedeværelsen af horisontalmøller i en tidligere periode – udlægninger der ofte bygger på et meget spinkelt grundlag¹¹.

Ind imellem kan den absolutte overbevisning om horisontalmøllernes udbredelse føre forfatterne frem til ret aparte fremstillinger. Det gælder f.eks., når Røde Vejrmølles historie – ret svævende – strækkes bagud til en horisontalmølle, der angiveligt skulle have ligget ved en bæk i Herstedøsters bymark, og som skulle være den senere ret betydelige mølles første »rødder«¹². Eller når Böchers konklusion, at der omkring år 1200 fandtes »Mange Skvatmøller, næsten ved hver Landsby og større Gaard«¹³, kombineres med Steensbergs identifikation af horisontalmølle-

anlæg fra omkring Kristi fødsel, til det – noget opsigtsvækkende – resultat: »Man kan forestille sig et Danmark omkring år 0, hvor hvert bofællesskab er udstyret med en eller flere skvatmøller, der benyttes og vedligeholdes i fællesskab«¹⁴!

Ud fra et noget andet synspunkt end Böcher og Steensberg har Frits Hastrup og Lenart Edelberg behandlet horisontalmøllernes¹⁵. I stedet for at fokusere på horisontalmøllernes forekomst i Danmark er deres artikler forsøgt på at finde en sandsynlig spredningsvej for dette kulturelement, der findes udbredt fra Europa i vest til Kina i øst. Hastrup mener – trods det at han indrømmer, at »Desværre er vort kendskab til dens (horisontalmøllens) oprindelse og spredning meget ufuldkomment«¹⁶ – at kunne konstatere, at de første horisontalmøller er opført i Kina, og at de herfra blev spredt med handelsruterne vestover til Europa langs den centralasiatiske karavanevej og ved søruten fra Middelhavet til Vest- og Nordeuropa (fig. 2). Hastrup knytter sig heri meget nær til E. Cecil Curwens noget ældre fremstilling¹⁷, idet han dog tager hensyn til Steensbergs udgravningsresultater fra Bolle og dermed indføjer Danmark som et væsentligt punkt på horisontalmøllernes spredningsvej¹⁸. Hastrup forklarer horisontalmøllernes fremkomst i Danmark på et så tidligt tidspunkt som omkring Kristi fødsel ved at henvise til Steensbergs løse antagelse om, at horisontalmøllerne kan være spredt med krigsfolk hjemvendt fra Spanien, Frankrig og Norditalien. – Dog henviser

9. Steensberg 1959 og 1983 (heri specielt s. 91–101).

10. Se f.eks. Vestergaard 1975, s. 20; Mortensøn og Larsen 1982, s. 7 ff. og Jespersen 1953, s. 7 f. Jespersen har dog siden udtrykt nogen tvivl med hensyn til horisontalmøllernes udbredelse, Jespersen 1984, s. 89.

11. Se f.eks. Petersen 1978; Beck 1972, s. 103–106 – Beck henviser direkte til Steensbergs resultater som inspiration –; Mikkelsen 1969; Vestergaard 1975, f.eks. numrene 103, 311, 312, 602, 713 og 919 og Vestergaard 1981, nr. 216.

12. Petersen 1969, s. 49 f.

13. Böcher 1942, s. 80.

14. Kildsig 1983/84, s. 6.

15. Hastrup 1955 og Edelberg 1960.

16. Hastrup 1955, s. 51.

17. Curwen 1944.

18. Hastrup 1955 s. 53.

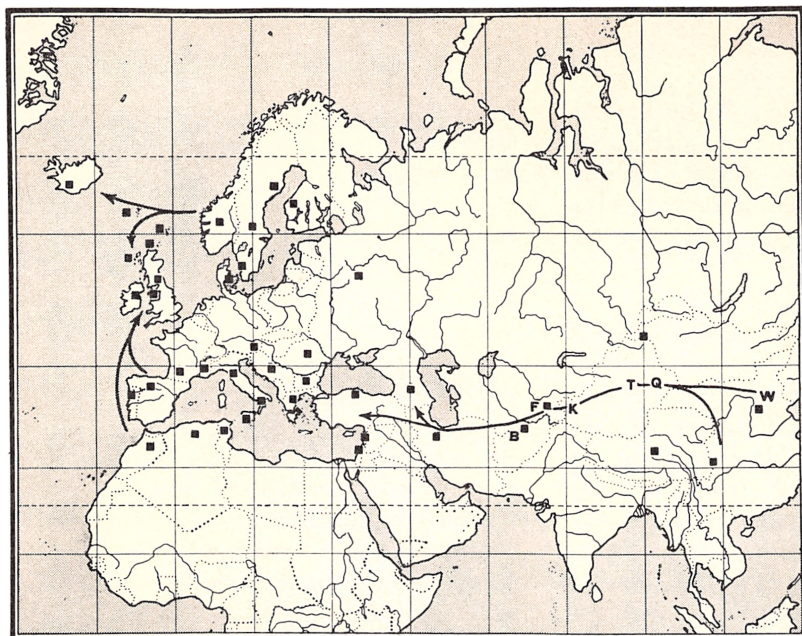

Fig. 49. Kortskitse over skvatmøllens udbredelse i fortid og nutid. De sorte kvadrater angiver de egne eller lande, hvor skvatmøller findes eller fandtes. De sorte pile angiver de sandsynlige udbredelsesveje.

B = Balkh. K = Kashgar. Q = Qomul (Hami).
F = Ferganá. T = Turfan. W = Wanchuan (Kalgan).

Mercators projektion, målestok langs ækvator 1 : 150 mill.

Fig. 2. Hastrups opfattelse af horisontmøllernes spredningsveje. Fra: Hastrup 1955, s. 56.

hverken Steensberg eller Hastrup til så tidlige belæg for horisontalmøller i de nævnte områder¹⁹.

Edelberg gengiver i sin artikel Hastrups opfattelse af horisontalmøllernes spredningsvej og supplerer dette med nogle oplysninger om horisontalmøller i Afghanistan og nogle stenfund fra Jylland.

– Hermed er de væsentlige danske tekster, der direkte behandler det rejste problem, blevet nævnt. I det følgende skal det materiale, der er blevet lagt frem i teksterne, nærmere omtales.

De arkæologiske fund

Det har allerede været nævnt, at Steensberg har udgravet flere horisontalmøller i forskellige egne af landet – til gengæld står han

næsten ene med disse fund, idet det kun har været muligt at finde et enkelt fund gjort af andre, der er tolket som en horisontalmølle.

De første fund tolket som horisontalmøller udgravede Steensberg i Bolle nordøst for Aalborg i årene fra 1938 til 1946.

I 1938–39 udgravede han en rende bestående af rått tilhugne egeplanker. I renden lå en stor sten, der angiveligt ledte vandet over i rendens ene side, således at det kun ramte vandhullet i den tænkte horisontalmølle på den ene side, hvad der naturligvis er en forudsætning for, at en sådan mølle fungerer²⁰.

Ved en genoptagelse af gravningerne i Bolle i 1946 fandt Steensberg resterne af to stenrækker; anlæg han tolker som dæmninger til hver sin horisontalmølle. Disse to møller skulle, den ene efter den anden, have fungeret i perioden lige efter vor tidsregnings begyndelse. Der blev desuden fundet en sten, som

19. Hastrup 1955, s. 55 og Steensberg 1952, s. 68 f.

20. Steensberg 1952, s. 22–42.

Steensberg tolker som et stykke af liggeren i det ældste anlæg²¹; et fund som Steensberg i væsentligt omfang bygger sin argumentation op omkring, da han tolker anlæggene som horisontalmøller.

Såfremt Steensbergs tolkning af de i 1946 udgravede anlæg som to horisontalmøller fra jernalderen antages at være korrekt, indtager fundet en helt unik placering i det danske fundmateriale, idet der på intet andet sted er gjort fund, der har kunnet tolkes som mølleanlæg fra denne periode. – Det samme gælder den fundne sten, der tolkes som en møllesten, idet roterende kværne normalt antages at være introducerede i Danmark i en noget senere periode – yngre romersk jernalder²².

Terry S. Reynolds, der har skrevet et stort værk, hvori han sammenfatter den tilgængelige viden om hjulmøllens historiske udvikling, men som også kommer ind på forholdene omkring horisontalmøllerne, mener, at de fleste forskere har accepteret Steensbergs udlægning af Bolle-fundene, men han citere også skeptikere²³. Reynolds undlader selv at tage direkte stilling til fundenes tolkning, men han nævner dem flere gange som de tidligst daterede fund af horisontalmøller²⁴.

Sven B. Ek, der har skrevet om mølleriets historie i Sverige, specielt Skåne, men som også kommer ind på danske forhold, kommenterer Bolle-fundene og finder, at der ingen konklusion kan drages ud fra det materiale, Steensberg har lagt frem, idet han finder, at det er for usikkert²⁵.

Den danske arkæolog Viggo Nielsen, der i bogstavelig forstand har haft Steensbergs fundmateriale i hånden, tager derimod helt klart stilling til dets tolkning. Han afviser, at

det fundne stenfragment, som Steensberg mener er en del af en møllesten, overhovedet kan have noget med en mølle at gøre, idet stenen har sine helt naturlige vindslebne flader, og ikke er tildannet som Steensberg antager. Med det som udgangspunkt afviser han dernæst, at Steensbergs stenrækker kan være dæmninger, idet han i stedet sammenligner dem med rækker af trædesten eller kantsten til veje fundet andre steder i landet, stammende fra den samme periode som Steensbergs fund²⁶. – Nielsen tilbyder således en alternativ tolkning af hele det fundne anlægs karakter; men dette alternativ har Steensberg senere fejlet af bordet – dog uden at kommentere det så afgørende punkt, at Nielsen påviser, at det »stykke af en drejektiværn«, Steensberg i så væsentlig grad bygger sine konklusioner på, ikke er en tildannet møllesten²⁷.

Det næste horisontalmøllefund Steensberg publicerede, udgravede han i 1953 ved Ljørring midt mellem Herning og Holstebro²⁸. Han tolkede det først som vandrenden fra en middelalderlig horisontalmølle, idet han kan konstatere, at »tømreren (der har konstrueret renden) har været velkendt med middelalderens bulhus-teknik«²⁹. Senere er fundet i midlertid blevet C-14 dateret til 910 e.Kr. ± 85 år³⁰.

I 1983 beskrev Steensberg yderligere to horisontalmølleanlæg, begge fra Borup Ris ved Tystrup Sø i Sydsjælland³¹. Det ene horisontalmølleanlæg finder Steensberg, på grundlag af en usikker opmåling fra 1949, beliggende i Hulebækken. Der er her ikke foretaget udgravninger, da anlægget – et grøftsystem – senere er blevet oversvømmet i forbindelse med etableringen af en vejdamning, ej heller

21. Steensberg 1952, s. 52–69 og fund XXVIII s. 74 f. og 101. I selve teksten kaldes stenen et stykke af en drejektiværn, mens den i fundbeskrivelsen bestemmes som et stykke af en møllesten, liggeren, i det ældste af de to udgravede horisontalmølleanlæg.

22. Nielsen 1971, s. 62; Mortensøn og Larsen 1982, s. 5 og Steensberg 1952, s. 59 f.

23. Reynolds 1983, note 24 s. 353 f.

24. Reynolds 1983, s. 23 ff.

25. Ek 1962, s. 59. Wikander tilslutter sig denne skepsis, Wikander 1980, s. 36 f. og 61.

26. Nielsen 1971.

27. Steensberg 1973, s. 49 f. og Steensberg 1979, s. 346.

28. Steensberg 1959.

29. Steensberg 1959, s. 143.

30. Steensberg 1983, s. 94.

31. Steensberg 1983, s. 91–101.

Fig. 3. Helhedsbillede af det anlæg Axel Steensberg udgravede i Ljørring 1953. Axel Steensberg forestiller sig horisontalmøllens møllehjul placeret ved den nærmeste ende af truget i billedets forgrund. – En tolkning af anlæget som en spinkel underfalds-hjulumølle med hjulet gående ned i selve truget stemmer dog bedre overens med nyere undersøgelser (Fischer 1984 og Nielsen 1987). Foto: Axel Steensberg, negativ nr. 53. 448 i Nationalmuseets 3. afdelings billedsamling.

er der gjort løsfund, men Steensberg mener på det grundlag at kunne konkludere, at møllen har eksisteret samtidig med landsbyen og en efterfølgende storgård på stedet eller i perioden ca. 900–1200.

I Sandbækken mener Steensberg, at der har været flere horisontalmøller. En af disse blev udgravet i 1960, og Steensberg tolker fundet – der består af tre planker, udlagt som dele af en dæmning, kombineret med en omhyggelig nivellering af bækkens bund – som en horisontalmølle opført i slutningen af 1200-årene og identificerer den med en i 1377 omtalt Rejnstrup Mølle.

Steensberg er som nævnt ikke ene om at have udgravet horisontalmøller i Danmark. En amerikansk student, Jonathan Gell, har i Esbjerg udgravet et anlæg, som han udlægger som resterne af en horisontalmølle – dog tager han selv forbehold over for tolkningen; »mere end ren teori er den ikke«, og »kun faa sikre slutninger kunne uddrages fra udgravningen«³². Gell har i øvrigt i forbindelse med denne udgravning været i kontakt med Steensberg.

Efter denne kortfattede gennemgang af publicerede fund af horisontalmøller er der grund til at overveje, i hvor høj grad de arkæ-

32. Gell 1955, s. 586 og 590. Steensberg henviser ikke til Gells fund i en oversigt, derimod henviser han til en række andre formodede horisontalmølleanlæg, Steensberg 1979, s. 352 ff. – af disse er fundet i Omgård dog senere blevet omtolket, så det nu anses for at være en hjulumølle, Madsen 1985, note 6, s. 52 og Nielsen 1987.

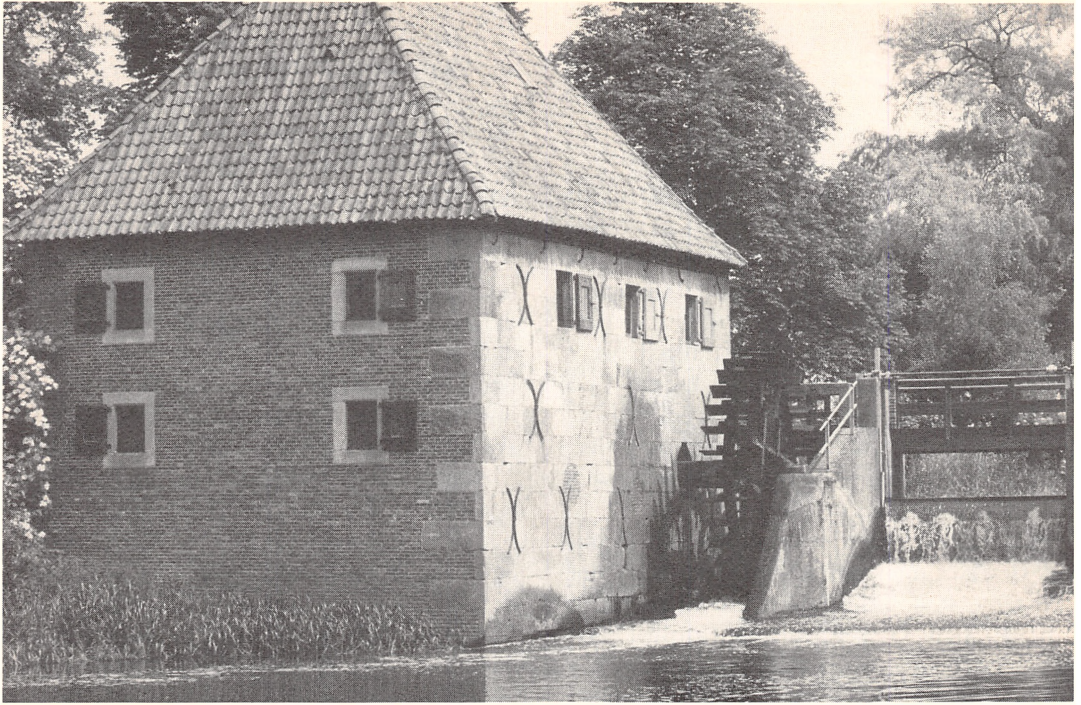

Fig. 4. Denne mølle ved Borculo i det sydvestlige Holland har et spinkelt underfaldshjul – typen kaldes »padelbladet« – som svarer til det, møllen i Ljørring (fig. 3) må formodes at have haft. Foto: Christian Fischer, Silkeborg Museum.

ologiske fund har hjulpet til at besvare overskriftens spørgsmål. Og man må konstatere, at man ikke er kommet meget nærmere et svar. – De arkæologiske resultater lader det i det mindste ikke besvare med et »Fakta«.

Ved de fremlagte udgravningsresultater kan der sættes alvorlige spørgsmålstegn; som Nielsen har gjort det ved de ældste Bollefund, og som Gell selv gør det ved sin tolkning af Esbjerg-udgravningen.

Løvenå-fundet fra Ljørring kan mindst lige så vel tolkes som vandrenden fra en spinkel underfalds-hjulfmølle, i stil med dem Chr. Fischer har udgravet ved Tovstrup øst for Silkeborg³³. Fundet i Hulebækken i Borup Ris er så løst funderet, at der intet med sikkerhed

kan siges, om der har ligget en mølle for enden af den opmålte stensatte grøft, og slet intet kan der afgøres med hensyn til en eventuel mølles tekniske indretning. Tolkningen af fundet i Sandbækken samme sted bygger i meget vid udstrækning på en minutøs nivelering af bækkens bund – et tolkningsgrundlag der forekommer meget spinkelt, når der fra stedet inden opmålingen er fjernet 5–8 m³ store sten³⁴.

Der kan således rejses tvivl om de enkelte funds tolkning som horisontalmøller. Og det må fremhæves, at der fra intet af fundene har kunnet fremlægges materiale, der entydigt peger på eksistensen af horisontalmøller i Danmark; det kunne f.eks. være dele af en

33. Fischer 1984. Leif Christian Nielsen har nylig publiceret fund, han antager er lignende spinkle underfalds-hjulfmøller i Omgård, Nielsen 1987. Det forekommer i øvrigt besynderligt, at Steensberg opgiver to meget forskellige tal for faldet ved møllen i Ljørring, nemlig henholdsvis 1:28 og 1:4 (Steensberg 1959, s. 138 og 1983, s. 99), samt at han så sikkert kan tidsfæste den ved hjælp af den anvendte tømreknik til middelalderen, når C-14-dateringen flytter den helt tilbage til 900-tallet.

34. Steensberg 1983, s. 98.

horisontalmøllens letteværk og aksel, der helt klart ville identificere fundet.

Arkivernes belæg

Efter gennemgangen af de arkæologiske fund, der ikke kunne give et klart svar på det stillede spørgsmål, vendes interessen mod de skriftlige kilder, der har været fremdraget som belæg for den opfattelse, at horisontalmøller har været almindeligt udbredt over hele Danmark. – Men inden der tages fat på det fremlagte materiale fra arkiverne, skal der foretages en kort udflugt til Bornholm, der, som allerede tidligere nævnt, indtager en særstilling i dette spørgsmål.

På Bornholm har der været horisontalmøller! Det kan man sige helt sikkert, fordi der eksisterer en udførlig beskrivelse af en sådan fra 1815, hvor O. J. Rawert og Gottfrid Garlieb besøgte øen og ved Brændesgårde lige vest for Svaneke beskriver en »Pladskemølle«: »Ved den Bæk, som i nogen Afstand fra Gaarden malerisk slynger sig imellem bratte skovklædte Bruske, ligger en Pladskemølle. En vertikal Cylinder, af en Alens Gjennemsnit, har paa Randen 14 vertikale Skovler, en halv Alen brede og tre fjerdedeel Alen dybe. Denne Cylinder er ved en Jernstang sat i umiddelbar Forbindelse med Løberen. Vandet styrter ind i Skovlerne og sætter dem paa denne Maade i Bevægelse. Hjulet kan ikke gaae, naar der er Overflod paa Vand, da dette da virker lige stærkt paa de paa begge Sider af Cylinderen anbragte Skovler. Er der lidet Vand, har det ikke Kraft nok til at drive Møllen. I alle Tilfælde give de Løberen en sagtere Gang, end andre Slags Hjul. – Dette Slags Vandhjul er yderst ufuldkomment, og, hvor de bruges, bære de Vidne om en raa Mekanik. De afskaffes ogsaa nu mere og mere her paa Landet, og bliver sjældne. Vi saa ikke mere end to saadanne«³⁵.

Steensberg henviser til denne beskrivelse i

forbindelse med redegørelsen for 1500-tals horisontalmøllen i Bolle³⁶, men uden at gøre sig klart, at der mellem Bornholm og det øvrige land ikke alene er nogle naturgeografiske forskelle, man må forestille sig begunstiger horisontalmølleanlæg på Bornholm i forhold til resten af riget, men væsentligere er det, at der også er store social- og kulturgeografiske forskelle. Bornholm har ikke nogen gods- og landsbystruktur svarende til, hvad der er det mest almindelige for resten af landet. På Bornholm har der derfor eksisteret helt andre betingelser for mølleriet – her var ingen jordejer, der pålagde sine fæstere, at de skulle lade deres korn male på hans mølle. Mølleriet har været helt fri næring på klippeøen i Østersøen, hvad der også ses af, at øen undtages i en mølleforordning af 3. juni 1825 og i Lov om Møllenæringen af 14. april 1852, der regulerer møllenæringen i det øvrige land. Man kan derfor ikke uden videre slutte, at når der har været horisontalmøller på Bornholm, så har de også eksisteret i resten af landet – forholdene har været grundlæggende meget forskellige for udøvelsen af mølleri.

Fra resten af landet er der ikke fremlagt klare og entydige belæg for forekomsten af horisontalmøller. I denne forbindelse får Böchers undersøgelser en central placering, da han er den eneste, der har prøvet at give en sammenfattende fremstilling af problemet, og fordi hans resultater er blevet så alment accepterede.

Böcher mener, at horisontalmøller har været almindelige i Danmark år 1000, og at hjulmøllerne er begyndt at dukke op omkring 1100. Han konkluderer herefter: »Fra omkring Aar 1200 kan man begynde at faa et nogenlunde klart Billede af Forholdene, der kan sammenfattes saaledes: *Mange Skvatmøller, næsten ved hver Landsby og større Gaard. Faa store Møller, alle tilhørende Kirken eller Kongen og andre Stormænd*«³⁷. – Desværre henviser Böcher ikke til de kilder eller tekster, hvoraf han får et »nogenlunde klart Billede« – lige så lidt

35. Rawert og Garlieb 1819, s. 79 f. Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at Böcher ikke i sin doktorafhandling har henvist til denne beskrivelse.

36. Steensberg 1952, s. 31, note 11 og s. 33.

37. Böcher 1942, s. 80.

som han henviser til belæg for situationen i 1000- og 1100-tallet.

Böchers opfattelse af mølleriets historiske udvikling frem til 1200 bygger ikke på samtidige kilder, men på en tilbageføring af situationen omkring 1600, således som han tolker den på grundlag af nogle få spredte kilder.

De kilder fra omkring 1600, der udgør Böchers kildegrundlag, nævner vitterligt »skvatmøller«. Böcher peger på et brev fra Kongen til lensmanden i Koldinghus Len fra 1588, hvori lensmanden pålægges at afskaffe nogle skvatmøller og lægge deres skyld over på de nærmeste større møller³⁸, samt på nogle skvatmøller i Dragsholm Amt som findes nævnt i 1688-matriklen³⁹. Desuden henviser Böcher til, at skvatmøller ifølge en reces fra 1643 kræves nedlagt på visse vilkår; en bestemmelse der gentages i Chr. V's Danske Lov, men som egentlig stammer fra en forordning af 8. juni 1639⁴⁰.

På dette grundlag mener Böcher at kunne konkludere, at der tidligere havde været mange horisontalmøller, men at de omkring 1600 var ved at være fortrængt af større hjulmøller. En ny, meget systematisk og velunderbygget undersøgelse af forholdene på Fyn synes at bekræfte, at der i perioden efter 1600 sker en koncentration af kornmalingen på noget færre, men også noget større møller⁴¹.

– Nu kunne man mene – som Böcher og andre med ham tilsyneladende gør det – at spørgsmålet om danske skvatmøller er besvaret med et »Fakta«: skvatmøller er nævnt i de skriftlige kilder, og derfor må de også have eksisteret! – Imidlertid er der god grund til at overveje, om der overhovedet er nogen logik i at antage, at det, kilderne omtaler, er det samme som det, vi i dag benævner skvat-

møller, nemlig: horisontalmøller. Böcher nævner selv, at dette ikke altid er tilfældet, men det ses ikke, at han tager dette ganske væsentlige forbehold særlig alvorligt⁴².

Helt åbentlyst er det, at der ikke er blevet fremlagt nogen egentlig beskrivelse af en dansk horisontalmølle – den bornholmske plaskemølle undtaget – og det materiale, Böcher fremlægger, kan ikke på nogen måde siges entydigt at afklare det rejste spørgsmål.

Andre, der har beskæftiget sig med fremstilling af mølleriets historie, har – som tidligere nævnt – accepteret Böchers udlægning, og ingen har fremlagt afgørende nyt materiale. Dog er nogle flere eksempler, på at skvatmøller er nævnt hist og her i de skriftlige kilder, kommet frem.

Böchers tolkninger har således ikke været genstand, for nogen trykt diskussion, som det var tilfældet med Steensbergs udgravningsresultater. – Der findes dog nogle få interessante bemærkninger til Böchers undersøgelser. De, der skal trækkes frem, er begge kritisk indstillet over for Böchers brug af kilde materialet, men kommer paradoksalt nok frem til stik modsatte opfattelser af spørgsmålet om danske skvatmøller.

Holger Rasmussen er i sin anmeldelse af Böchers bog i Fortid og Nutid stærk kritisk over for dennes manglende indsigt i historisk metode. Selv tilføjer han, uden at henvise til noget grundlag, efter omtalen af Böchers interesse for horisontalmøller: »Vender man sig til det danske omraade, saa er der ingen tvivl om, at skvatmøllerne her har været meget talrige«⁴³.

Holger Hjelholt, der i en menneskealder beskæftigede sig med dansk mølleris historie, uden nogensinde at få skrevet det samlende

38. Kancelliets Brevbøger 20. jan. 1588. Omtalt Böcher 1942, s. 81 og 14.

39. Omtalt Böcher 1942, s. 84 f.

40. Omtalt Böcher 1942, s. 14. Reces 27. feb. 1643 II.9.2 og Danske Lov V.11.4 & 5. Bestemmelsens oprindelse i forordningen af 8. juni 1639 omtaler Böcher af en eller anden grund først s. 139. – Böcher henviser yderligere til et forbud mod skvatmøller på Sjælland (Böcher 1942, s. 344.) – dette forbud gælder dog i virkeligheden kun nogle bønder under Antvorskov Kloster og ikke bønderne på hele øen (Kancelliets Brevbøger 19. aug. 1573).

41. Christensen 1985, s. 56 ff.

42. Böcher 1942, tilføjelse s. 80 nederst. Böcher nævner vist kun et sted en skvatmølle, han antager ikke er en horisontalmølle – Böcher 1942, s. 156 – Løvlund Vandmølle i Ribe Amt.

43. Rasmussen 1943, s. 65.

værk, han havde tænkt sig⁴⁴, og således må antages at have været særdeles velorienteret inden for emnet, opponerer i en af sine artikler også mod Böchers brug af de skriftlige kilder, og han kommer derefter med følgende ganske spændende tilføjelse: »Dr. Böcher hævder, at de Møller, der i gammel Tid kaldes *Skvatmøller*, var Horisontalmøller, men jeg ser ikke rigtig, at han egentlig fører noget Bevis herfor. Ordet Skvat i Skvatmølle betyder nok en Sjat eller Smule (Vand), og sikkert er det, at Skvatmøllerne var smaa Møller, der ikke til Stadighed kunde male. Da Horisontalmøllerne maa antages at have været smaa Møller, kan man maaske sige, at det ligger nær at mene, at Skvatmøller og Horisontalmøller er identiske. Men findes der et eneste Eksempel paa, at man kender en Horisontalmølle, der kaldes Skvatmølle? Derimod er der Beviser paa, at Skvatmøller har været Vertikalmøller (hjulmøller)«⁴⁵. – Uden direkte at sætte spørgsmålstegn ved eksistensen af horisontalmøller er det tydeligt, at Hjelholt her – på grundlag af sin generelle viden om emnet og desværre uden at give nogle henvisninger – helt gør op med sammenkædnin-gen mellem betegnelsen skvatmølle og een teknisk mølletype: horisontalmøllen.

Inden den, blandt andet af Hjelholts bemærkninger nærrede tvivl – hvad menes der egentlig med »skvatmøller« i de skriftlige kilder? – forfølges yderligere, skal det kort diskuteres, hvad det er for en videnskabelig baggrund, Böcher, Steensberg og dem, der godtager og arbejder videre med deres synspunkter og ideer, arbejder på.

Den absolutte primitivitet og vane-evolutionismen – eet problem

Når både Steensberg og Böcher når frem til den konklusion, at horisontalmøllerne har været almindeligt udbredt over hele Dan-

mark, uden at der i deres materiale af henholdsvis arkæologiske udgravninger og skriftlige kilder tilsyneladende kan findes noget sikkert holdepunkt for en sådan opfattelse, må dette ses som en følge af, at de begge har en ganske klar og udtalt opfattelse af, hvordan mølleriet nødvendigvis må have udviklet sig.

Udgangspunktet for deres ræsonnement er en helt fast antagelse om, at horisontalmøllen er en absolut mere primitiv, eller mindre udviklet, mølletype end hjulmøllen. De refererer i den forbindelse begge til, at horisontalmøllerne historisk set har været udbredt i Europa »udkantsområder« langt op i tiden.

De henviser således begge til mølletypens eksistens på Balkan og de skotske øer og i Norge og Irland, og Steensberg føjer yderligere Finland, Sverige, østslaviske områder, Prôvence og Færøerne til⁴⁶. – Det er alle steder, der ligger uden for det Nordvesteuropæiske område, hvor den industrielle udvikling tidligst fik en stor samfundsmæssig betydning, og det er af den grund områder, der ofte antages at have været noget tilbagestående eller primitive – ikke mindst i henseende til næringslivets udvikling.

Eksistensen af horisontalmøller i områder med et »primitivt« landbrug bekræfter for Steensberg og Böcher, at mølleformen i sig selv er et primitivt kulturelement. Steensberg skriver en »Exkurs om primitive kværntyper og vandmøller«, hvori han prøver at sandsynliggøre tolkningen af de to jernalder-horisontalmøller i Bolle, blandt andet indeholder denne en del henvisninger til horisontalmøller i de ovennævnte egne og lande⁴⁷. Og Böcher giver klart udtryk for, at han anser horisontalmøllen for at være et relik, hvor den eksisterer. »Horisontalmøllen menes at have været i Brug overalt i Europa indtil 8. Aarhundrede, da den saakaldte romerske Mølle eller Vertikalmøllen (hjulmøllen) fik Overtaget og for største Delen fortrængte de gamle

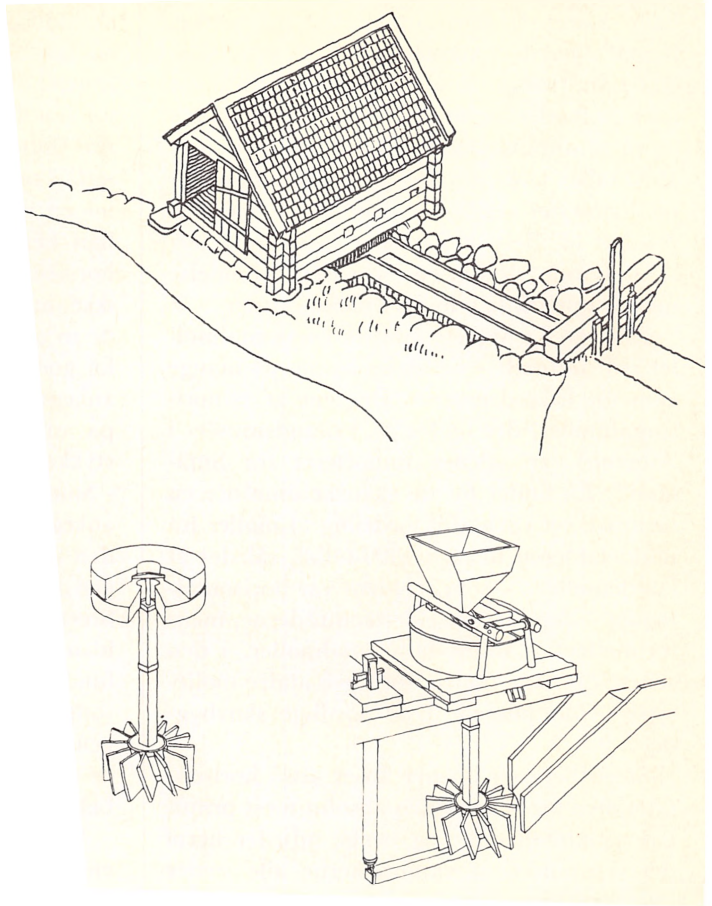
44. Det blev dog til en række artikler – se Havelund Strøm og Sørensen 1981.

45. Hjelholt 1945, s. 25.

46. Böcher 1942, s. 12 ff.; Steensberg 1952, s. 33 og 65 ff.; Steensberg 1959, s. 130 f. og Steensberg 1979, s. 346 ff.

47. Steensberg 1952, s. 63 ff.

Fig. 5. Frilandsmuseets horisontalmølle fra det vestlige Småland. Fra: Frilandsmuseets Vejleder.

Horisontalmøller ... Paa Forhaand skulde man vel vente, at en saa primitiv Type (horisontalmøllen) ikke havde mange Chancer for at holde sig, og man undrer sig da over, hvor stor Udbredelse den har haft, og over, hvor længe den har været anvendt⁴⁸, skriver han.

– Det er da virkelig også sådan, at horisontalmøllerne har eksisteret langt op i tiden i nogle områder; normalt gælder det egne, hvor kornlandbruget har spillet en underordnet rolle – eller i det mindste har været af mindre betydning end i de nordeuropæiske sletteområder.

På Shetlandsøerne – »a primitive form of society«⁴⁹ – var horisontalmøllerne f.eks. almindelige i slutningen af 1800-tallet. I 1814 skal der have været ikke mindre end ca. 500 af slagsen i brug⁵⁰. På Færøerne vedblev det at være det mest almindelige at male kornet på håndkværne, men der fandtes også en del såkaldte »kværnhuse«, som var horisontalmøller⁵¹. Hvornår de første er blevet bygget på øerne er uvist; et kværnhaus nævnes 1690 i Sandevaag på Vaagø⁵², men det er blevet hævdet, at den første mølle skulle være opført omkring 1740 i Thorshavn; i 1781 skal der

48. Böcher 1942, s. 12.

49. Goudie 1886, s. 258.

50. Goudie 1886, s. 261.

51. Bruun 1929, s. 154 f. og 188. En sådan færøsk horisontalmølle findes nu opsat på Frilandsmuseet i Sorgenfri.

52. Bruun 1929, s. 162.

have været 9 horisontalmøller på øerne, hvoraf 2 havde 2 kværne hver⁵³. Præsten Jørgen Landt angiver, at der lige før 1800 var over 20 møller, og at de på den tid blev mere og mere almindelige⁵⁴. – Fra begyndelsen af 1900-tallet faldt antallet af horisontalmøller på Færøerne stærkt, hvilket skulle være et resultat af, dels at kartofler fortrængte byg som afgrøde, dels at en forbedret forbindelse med Danmark havde øget melimporten⁵⁵.

I Norge og Sverige fandtes horisontalmøller vidt udbredt – og findes stadig på mange egne- og frilandsmuseer. Den ene af de horisontalmøller, der findes på Frilandsmuseet i Sorgenfri, er således importeret fra Småland⁵⁶. Ek finder for de skånske områder en historisk set ret stabil fordeling af møller fra middelalderen til op i 1800-tallet, således at kundemøller⁵⁷ – som sjældent var horisontalmøller – dominerede i sletteområderne, mens husmøller⁵⁸ – oftest horisontalmøller, i den senere del af perioden dog også andre mølle typer – dominerede i de nordlige skovbygder⁵⁹.

Steensberg og Böcher anser altså horisontalmøllen for at være den absolut mest primitive vandmølle type, og begge udleder heraf det synspunkt, at vandmøllerne alle steder har udviklet sig fra denne »primitive« mølle type til mere udviklede og avancerede hjulmøller. Dette er et synspunkt, der, som det er vist ovenfor, ikke kan hente nogen definitiv støtte i deres danske materiale, og som repræsenterer en vane-evolutionisme, der ikke bygger på en undersøgelse af den faktiske histori-

ske udvikling, men som kommer til at udgøre en fast ramme for deres undersøgelser; en ramme der får dem til at tolke deres materiale ud fra den antagelse, at horisontalmøllerne skal findes. Steensberg antyder faktisk, at en sådan tolkningsramme eksisterer, da han, efter en gennemgang af de løsfund fra Bolle, han tænker sig kunne have noget med en horisontalmølle at gøre, skriver: »De beviser ikke, at der har været anlagt vandmøller ved de to opstemninger. Når dette dog må anses for godt gjort, beror det først og fremmest på anlæggenes karakter, der næppe kan forklares på anden måde, men tillige på det fundne stykke af en drejektiværn med hul igennem«⁶⁰. – Som tidligere nævnt finder Nielsen netop, at anlæggenes karakter lader sig forklare på anden måde, ligesom han tilbageviser tolkningen af stenstumpen. Ved sine øvrige fund gør Steensberg sig ikke nogle reservationer, men identificerer dem uden forbehold og uden funderinger over tolkningsrammen som horisontalmøller. Ligeledes gør Böcher ikke nogen alvorlig brug af sit forbehold om, at de i de skriftlige kilder omtalte skvatmøller ikke behøver at være horisontalmøller.

Det er bemærkelsesværdigt, at hverken Steensberg eller Böcher tilsyneladende tillægger samspillet af natur- og kulturgeografiske, ejendomsretlige og lovgivningsmæssige forskelle nogen større betydning for den historiske udvikling af mølleriet i hvert enkelt område eller land.

Problemet med vane-evolutionismen og den tanke, at man kan konstruere en univer-

53. Krenn 1939, s. 88. Krenn henviser til J. C. Svabos beskrivelse af forholdene; J. C. Svabo: Føroyaferdin, 1781–82. Udgivet af M. A. Jacobsen, Thorshavn 1924.

54. Landt 1800, s. 316 ff.

55. Williamson 1946, s. 83.

56. Michelsen 1976, s. 78. Michelsen gør i omtalen af denne mølle i øvrigt opmærksom på, at skvatmølle i Danmark ikke er nogen entydig term for horisontalmølle. Han henviser ikke til, hvor han har sin viden fra, men antagelig stammer den fra de to artikler, Rasmussen 1970 og Stoklund 1969, som omtales senere.

57. Møller, hvor jordbrugeren fik malet sit korn af mølleren mod betaling i form af naturalier – en del af det korn der skulle males, det såkaldte toldkorn – eller penge. Ek bruger betegnelsen toldmøller om det, der her omtales som kundemøller.

58. Møller, hvor jordbrugeren selv foretog malingen af sit eget korn til brug i sit hushold.

59. Ek 1962, s. 274 f., 266 og 174 og Ek 1980, s. 9, 15 og 24. En lignende ret skarp opdeling i områder med horisontalmøller og områder med hjulmøller er senere beskrevet for Rumænien, hvor horisontalmøllerne i første halvdel af 1900-tallet var helt dominerende i Karpaterne, mens hjulmøllerne var det i resten af landet, Irimie og Bucur 1969.

60. Steensberg 1952, s. 68.

sel udviklingsrække, hvor nogle former er bestemt som absolut mere primitive – og dermed tidligere – i forhold til andre, er, at tanken virker så umiddelbart indlysende og bygget på »almindelig sund fornuft« – og dermed meget svær at komme til livs, når den først er fremsat. Men den etablerer nogle tolkningsrammer, som presser materialet, så det passer inden for rammen, og kommer derved til at gøre vold på den – ofte mere forsigtigt formulerede – viden, der kunne vindes.

Et eksempel på et sådant materiale – inden for mølleforskningen – der ved hjælp af forskernes »almindelige sunde fornuft« er blevet vredet og drejet i det absurde – for at passe ind i forskernes tolkningsramme – er et epigram, der angiveligt skulle være skrevet af Antipater fra Thessalonika inden for de sidste tiår før vor tidsregning:

»Stands jeres arbejde ved kværnene, I mælepiger.
Sov længe, selv om hanens galen forkynder
daggrødet.

Thi Demeter har lagt jeres hænders slid på
vandnymferne.

Og idet de springer ned på toppen af hjulet,
drejer de akselen,

som med sine hvirvlende stråler får den
tunge nisyriske møllesten til at gå
rundt«⁶¹.

Disse få linier er af forskellige forskere søgt udlagt som et bevis på eksistensen af enten en horisontalmølle eller en hjulmølle, alt efter som det har passet ind i den enkeltes opfattelse af den historiske udvikling. Curwen finder, at der må være tale om en mindre mølle, der maler til husbehov (det er slavepigerens arbejde, der erstattes, der er ikke tale om afløsning af en kommerciel mølle) i landlige omgivelser (hanegalet), samt at møllen omtales som en nylig opfindelse. Dernæst me-

ner han, at der må være tale om en horisontalmølle, da man får det indtryk, at der foregår en direkte kraftoverføring fra hjul til sten via akslen og de »hvirvlende stråler« (tolkes som sejlet under løberens i kværnen). At nymferne »springer ned på toppen af hjulet«, anser han for uforeneligt med den underfaldshjulmølle Vitruvius beskriver i sit værk »De Architectura« fra ca. 25 f. Kr. – den ældste kendte egentlige beskrivelse af en vandmølle – og han antager, at overfaldshjulet endnu var ukendt. Curwen finder derfor, at epigrammet livagtigt beskriver vandets fald fra renden ned på bladene af en horisontalmøllens vandhjul⁶².

Steensberg finder ligeledes, at der må være tale om en horisontalmølle, da han går ud fra, at det var den eneste på den tid kendte mølle-type, der blev drevet med vand ovenfra. Han mener dog, at de »hvirvlende stråler« ikke kan være møllens sejl, men til gengæld er en udtryksfuld beskrivelse af selve vandhjulet i møllen⁶³.

Böcher giver udtryk for samme synspunkt – at møllen må være en horisontalmølle – og hæfter sig særlig ved, at det er akslen, der bevæger møllestenen direkte, som det er tilfældet i denne mølletype⁶⁴.

I en helt anden retning end den ovenfor beskrevne går Moritz's tolkning af epigrammet. Han afviser Curwens udlægning af de forskellige dele af teksten; slavepigerne må anses for at være en bedre kontrast til nymferne end en hest eller et æsel, det siger derfor intet om møllens maleevne, og hanegalet kan ikke tages til indtægt for, at møllen ligger i landlige omgivelser, det er blot en poetisk beskrivelse af morgengryet. Herefter konkluderer han, at der må være tale om en overfaldshjulmølle, som i det hele passer mere naturligt til tekstens beskrivelser. Han henviser i den forbindelse til en overfaldshjul-

61. Her citeret efter Steensberg 1959, s. 130. Steensberg udelader her noget af epigrammet, som i øvrigt findes i en række forskellige oversættelser, se f.eks. Curwen 1944, s. 134; Moritz 1958, s. 131; Ek 1962, s. 50 og Wikander 1980, s. 16.

62. Curwen 1944, s. 134 f. Man skal bemærke, at Curwen – og i øvrigt også f.eks. Moritz 1958 – ret forvirrende bruger udtrykket vertikalmølle om horisontalmøllen, idet han udleder denne betegnelse af mølleakslens placering.

63. Steensberg 1959, s. 130 og note 1, s. 145.

64. Böcher 1942, s. 11 f.

mølle fra det 5. århundrede e. Kr., der er udgravet i Athens Agora⁶⁵.

Selv om der tilsyneladende er enighed mellem de nævnte forskere om, at vandmøllen må have været en ret ny opfindelse, da epigrammet blev skrevet, og om at man må være meget forsigtig med at tolke et sådant usikkert materiale, begiver de sig altså alle ud i at udlægge teksten på grundlag af deres »almindelige sunde fornuft«: hvad giver den mest naturlige sammenhæng mellem epigrammets billedlige fremstilling og de mølletyper, de enkelte antager eksisterede på den tid. – Og dog ville det måske være klogere at holde sig til, at epigrammet kan tages som udtryk for, at vandmøller – under en eller anden form – må have været kendt af Antipater, da han skrev sin tekst. Hvad der udtrages ud over dette, er en indirekte beskrivelse af tolkerens forståelsesramme, ikke en analyse af epigrammets udsagn.

På samme vis – som med tolkningerne af Antipaters epigram – har fund af danske horisontalmøller været resultater af en på forhånd given tolkningsramme. Den opfattelse, at horisontalmøllen er et absolut primitivt kulturelement i forhold til hjulmøllen, og en vane-evolutionisme, der godtgør, at danske horisontalmøller afgjort må have eksisteret, udgør en tolkningsramme, indenfor hvilken udgravningsresultater og skriftlige kilder er blevet udlagt som beviser på horisontalmøllernes udbredelse i Danmark på et endog meget spinkelt grundlag.

De skriftlige kilders danske skvatmøller – hvad er det?

Som det tidligere blev fremhævet, har Holger Hjelholt – og også Peter Michelsen – peget

på, at der ikke eksisterer nogen entydig sammenhæng mellem betegnelsen »skvatmølle« og en teknisk mølletype: horisontalmøllen.

Et opgør med denne sammenkædning er vanskelig, ikke blot fordi den hviler på en vane-evolutionistisk tolkningsramme, der forekommer bygget på »almindelig sund fornuft«, men ikke mindst fordi ordet skvatmølle – som det vil fremgå af det følgende – ikke i de skriftlige kilder bruges i nogen entydig betydning. Det optræder derimod i sammenhænge, hvor det har uforenelige – eller endog direkte modstridende – betydninger.

Et naturligt udgangspunkt for et forsøg på en nærmere bestemmelse af ordet »skvatmølle«s egentlige danske betydning vil være teksten til den forordning af 8. juni 1639, der er blevet udlagt som den endelige besejling af horisontalmøllens skæbne i Danmark⁶⁶.

Forordningens tekst lyder i sin helhed:

»Skvattemyller, veder- och hestemyller. Bønders skvattemyller, som ere paa en mil ner ret landgieldsmyller, som holdis ved magt oc nochsom kand bøndernis maaling forestaa, skulle afskaffis, dog de skvattemyller undtagen, som af arrilds tid hafver gaaet landgield af oc udi sødskendeskitter eller andre skifter ere gaaen paa lod och bevisis at regnis for landgield. Ei maa heller nogen bunde, som hafver hus och gaard, nogen veder- eller hestemyller af ny lade opbygge paa nogen steder, hvor landgieldsmyller maalen bekvemelig kand forestaa.«

Der er flere mulige tolkninger af teksten, hvis man fokuserer på et teknologisk udsagn: Skvatmøller kræves nedlagt, og nye vind- og hestemøller forbydes. – Skvatmøller kan derfor enten udlægges som en modsætning til vind- og hestemøller og altså dække vand-

65. Moritz 1958, s. 131 ff. Wikander, der i sin doktorafhandling giver en oversigt over skriftlige og arkæologiske belæg på møller frem til 500 e.Kr., gennemgår Curwens og andres ræsonnementer og kommer frem til, at der må være tale om en overfaldshjulmølle. Wikander 1980, s. 77 f. Se også Reynolds 1983, s. 17 og note 12–14, s. 353, der henviser til forskellige fortolkninger af epigrammet – og i øvrigt selv kommer med endnu en variant, idet han mener, der kan have været tale om et underfaldshjul, hvortil vandet ledtes ad en stejl rende. Han undlader dog at argumentere for en bestemt tolkning.

66. Se note 40. Synspunktet gengives hyppigt, se f.eks. Steensberg 1952, s. 33 og Mortensøn og Larsen 1982, s. 10.

møller – at ordet kun skulle gælde horisontalmøller forekommer lidet sandsynligt – eller som en betegnelse for ældre vind- og hestemøller (og eventuelt vandmøller?) i modsætning til nye vind- og hestemøller. – Der er imidlertid ringe grund til straks at prøve at opklare dette spørgsmål. I stedet er der grund til – med forordningen som udgangspunkt – at prøve at definere, hvad en »mølle« egentlig er.

Forordningen af 1639 indgår, selv om den af andre er blevet betragtet ret isoleret, i en videre sammenhæng; den er ikke et pludseligt indfald fra centralmagts side, men må snarere ses som kulminationen på en lang række lokale sager med nogenlunde samme indhold.

I det følgende gengives en række karakteristiske lokale sager; datoen henviser til Kancelliets Brevbøger, sagen refereres derefter i stikordsform. Sagerne kan have en generel, men lokalt afgrænset karakter:

10. juli 1561 – Da en del nye vindmøller er bygget og ødelægger adelens og Kronens møller, forbydes det herefter alle ufri – provster, præster og bønder – i Thy, Salling og på Mors at bygge vindmøller.
19. aug. 1573 – Bønder i Slagelse, Løve og Flakkebjerg Herred under Antvorskov Kloster forbydes herefter at holde hestemøller og små skvatmøller, da Kronens møller så ikke kan svare deres landgilde, fordi bønderne ikke søger dem.
13. jan. 1588 – Provster, præster og Kronens tjenere i Kalundborg forbydes herefter at bygge vind- og vandmøller, da sådanne gør, at Kronen ikke får skyld og landgilde af sine møller.
3. april 1600 – Der er bygget heste- og vindmøller i Antvorskov Slots Len. De skal retsforfølges med ønske om nedrivning, da de giver Kronens land-

gildemøller afbræk, så de ikke kan svare skyld og landgilde.

29. maj 1601 – Borgerne i Slangstrup har i de forløbne år bygget heste- og vindmøller. Hvis de er bygget mod et tingsvidne eller skader Kronens møller »paa deres Landgilde«, skal de fuldstændigt afskaffes.
16. april 1605 – Der er nylig opbygget skvat- og vindmøller i Helsingborg Len. De, der er til skade for Kronens møller, skal ødelægges.
30. juli 1630 – Nogle nye, usædvanlige møller i Kalundborg Len gør møllerne der afbræk og skade. De nye skal retsforfølges.

– eller sagerne kan rette sig mod enkelte konkrete møller:

17. nov. 1560 – En ny vindmølle ved Ebeltoft forbydes, da den er Kronens og andre lodsejeres møller til skade.
11. nov. 1596 – Bønder i Ebberup, Allerslev, Kværkeby og Bastrup har bygget nye vindmøller, der skader Kronens møller. De nye møller skal derfor afskaffes, hvis det kan ske med lov og ret.
3. marts 1598 – En borgmester i Nykøbing har opsat en vindmølle uden tilladelse. Den skal nedtages.
9. sept. 1638 – En bonde i Koterslev holder en hestemølle, der er møllerne til skade. Den er tidligere dømt til at afskaffes, men det er ikke sket – nu skal den nedtages.

Hvad der er karakteristisk for disse sager er – at de er forbud mod at opføre nye møller eller påbud om at nedrive nybyggede. Der er altså intet grundlag for at se disse sager og forordningen fra 1639 som et endeligt

- initiativ mod et gammelt kulturelement, som Böcher og andre har gjort.
- at begrundelsen hele tiden er, at nye møller er Kronens – og eventuelt adelens – møller til skade og afbræk, så de bliver ude af stand til at svare deres landgilde.
  - at der hele tiden er tale om forbud mod og nedlæggelser af ikke-jordejeres møller. Da adelige havde bygget nye møller omkring Næsbyhoved Mølle, fik denne landgildenedsættelse; de nye møller blev *ikke* krævet nedlagt, og der blev ikke beordret rettergang eller undersøgelse af sagen⁶⁷.

Det, forordningen af 8. juni 1639, der gentages i recessen 1643 og i Chr. 5's Danske Lov, er et forbud imod, er altså *ikke* en bestemt teknisk mølletype – den er derimod et landsdækkende forbud mod, at bønder – og andre »ufri« – opfører nye møller, der påfører Kronens og adelens landgildebetalende møller konkurrence og skader deres evne til at svare afgifter. – Det er da også karakteristisk, at forordningen undtager de »skvatmøller«, hvoraf der svares landgilde, og at der lægges vægt på møllens alder, når det skal afgøres, om den skal nedlægges. Desuden tillades nye vind- og hestemøller, hvor landgildemøllerne ikke »bekvemmelig kand forestaa« malingen af bondens korn.

En retssag fra 1645 kan belyse forholdene. Her blev en gårdmand i Brændholt dømt til at afskaffe sin hestemølle, hvorpå han malede for andre. Baggrunden for dommen var, at møllen kun lå en fjerdingvej fra nogle landgildemøller, at manden ikke kunne bevise, at han svarede landgilde af møllen, og at møllen ikke havde eksisteret i tyve år⁶⁸.

En afvikling af denne restriktive praksis over for nye møller skete gradvis. Fra omkring 1800 tillod administrationen i flere til-

fælde nyanlæg af møller – særlig møller, der kun malede gryn. Denne administrative praksis blev officielt bekræftet i en forordning af 3. juni 1825. Med Lov om Møllenæringen af 14. april 1852 blev møllerne endnu friere stillet, og loven bestemte samtidig, at møllenæringen fra 1. jan. 1862 var helt fri.

Besyderligt er det, at den restriktive praksis over for nye møller ikke hvilede på noget lovgrundlag. Det faktiske monopol på melmalingen, som de bestående møller således gennem flere hundrede år var forsynet med, har ingen baggrund i Danske Lov og heller ikke i de tidligere forordninger og regler – inklusive de middelalderlige landskabslove⁶⁹ – som Danske Lov er bygget op omkring. Danske Lovs bestemmelser retter sig – som ovenfor beskrevet – mod almuens møller, ligesom der findes regler for retten til at opstemme vand, – men ingen paragraffer vender sig mod jordbesiddernes ret til at opføre nye møller. Sigende er det, at en ny mølle »opsat til Skade for Kronens omkringliggende Møller« af en jordbesidder i 1593 ikke direkte blev krævet nedlagt, men det skulle undersøges, om der var bygget eller blev opstemt vand på Kronens grund; det er altså det grundlag, hvorpå det var muligt at forfølge en sådan sag⁷⁰.

Selv om melmalingsmonopolet ikke hvilede på noget lovgrundlag, fremgår eksistensen af en generel restriktiv praksis over for nye møller af stk. 7 i forordningen fra 1825. Måske skal praksis ses på baggrund af, at alle møller – også dem Kronen ikke ejede – ved deres ansættelse til mølleskyld i Chr. V's Matrikel blev af væsentlig økonomisk interesse for staten, der måtte sikre sit beskatningsgrundlag – i hvert tilfælde var den restriktive praksis på et eller andet tidspunkt, formentlig engang i løbet af 1600-tallet, blevet udstrakt til også at

67. Kancelliets Brevbøger 17. okt. 1605.

68. Møller 1947, s. 28 f. Tyve-års-grænsen nævnes i Danske Lov V.11.1. og må derfor antages at have været en anerkendt tidsgrænse. De tyve år står dog i modsætning til de henholdsvis tre »flodmål« og tre vintre, der er nævnt i Jyske Lov I.57. (som bestemmelsen i Danske Lov bygger på) og Eriks sjællandske Lov III.6.

69. Skånske Lov kap. 214. Eriks sjællandske Lov III.6 & 7. Jyske Lov I.57.

70. Kancelliets Brevbøger 8. feb. 1593.

gælde nye møller opført af jordbesiddere, der dog fortsat havde ret til at etablere møller ved deres sædegårde, såfremt de kun malede til deres eget husholds forbrug⁷¹.

For møllebesidderne var det naturligvis ikke tilstrækkeligt at sikre sig, at der ikke blev bygget konkurrerende nye møller. Kronen⁷², adelen – og tidligere kirken – der ejede så langt hovedparten af møllerne, måtte nødvendigvis også sikre sig, at jordbrugerne faktisk søgte til møllerne for at få deres korn malet, således at møllerne blev i stand til at svare deres afgifter.

En forsikring for, at jordbrugerne lod deres korn male på møllerne, eksisterede i form af enten møllepligt eller mølletvang. Mens møllepligt så at sige er et kontraktligt forhold – ved tiltrædelse af et fæsteforhold må fæsteren forpligtige sig til at søge den eller de af jordbesidderen udpegede møller – så er mølletvang en central regulering af mølleriet, idet administrationen foretager en opdeling af landet i områder, således at alle beboere fra et område – uanset fæstetilhørsforhold eller selveje – skal søge en bestemt mølle.

Møllepligt eller -tvang er ikke noget dansk fænomen, men er kendt ud over Europa. I Danmark har møllepligt været den almindelige form⁷³. – Igen vil nogle eksempler på sager fra Kancelliets Brevbøger kunne belyse tilstandene. For landområderne udstedtes gentagne gange lokale påbud, der kunne være et generelt tilhold for bønderne i et helt administrativt område:

14. nov. 1582 – Da adelens bønder tilholdes at søge adelens møller, påbydes det Kronens bønder i Odensegårds Len at søge Kronens møller, så de kan svare deres landgilde.

1. dec. 1596 – Kronens bønder i Koldinghus Len forbydes at søge andre end Kronens møller i lenet.

– eller kunne gælde en gruppe jordbrugere, der skulle søge en eller flere bestemte møller:

2. marts 1572 – Kronens bønder under Hagenskov Slot, der fra Arilds tid har søgt Hagenskov Mølle, befales fortsat at lade male der og intet andet sted.

14. april 1586 – Kronens bønder i Vissenbjerg Birk skal søge den nye mølle i Grøftebjerg. Undladelser herefter vil blive straffet.

23. marts 1609 – Da adelen tilholder deres tjenere at søge adelens møller, så Kronens møller ikke kan svare deres afgifter, skal alle kron-, kannike-, provste- og skoletjenere i Båg Herred herefter lade male i Hagenskov, Kals og Strand Mølle⁷⁴.

71. Denne bestemmelse fremgår af en skrivelse af 7. okt. 1819 (Fogtmanns Rescripter) og gentages i forordningen af 3. juni 1825. Om ansættelsen til mølleskyld i Matriklen, se Hjelholt 1932 og Hjelholt 1945.

72. Kronen beskrives som en særdeles ihærdig møllebygger, f.eks. i Sjællandske Krønike, hvor det siges om Valdemar Atterdag: »Han ville ... ikke, at åerne skulle løbe unyttigt ud i havet uden først at have tjent samfundet, derfor fik han mange steder vandløbene stemmet op« og »Endvidere hører kongen ikke op med at bygge møller« (Olsen 1981, år 1356 og 1357). Også Olaus Magnus nævner kongernes initiativer på kornmalingens område i sin »Historie om de nordiske folk«, der udkom første gang i Rom 1555 (2. bog, 32. kap.). Se også Böcher 1942, s. 144 ff.; Christensen 1985, s. 88 ff. og Jørgensen 1974, s. 12 ff. om ejendomsforholdene til møllerne.

73. At mølletvang dog har været et realistisk alternativ ses af breve i forbindelse med Chr. V's Matrikel (Sjællands Møllebog, nr. 1866, fol. 85 ff.) samt indberetninger fra hele landet om spørgsmålet 1761 (Rigsarkivet, Rentekammeret 2215.242). Se Hjelholt 1917 og Hjelholt 1945, s. 31 f.

74. Helt tilsvarende sager, hvor adelen pålægger deres fæstere møllepligt, og dermed truer Kronens møllers evne til at svare afgifter, findes omtrent samtidig ved Rugårds og Allelose Mølle, der tillægges Kronens bønder i Skovby Herred, og ved Dalum Klosters Mølle, der tillægges Kronens bønder i halvtredje mils afstand fra møllen. Se Kancelliets Brevbøger 28. jan og 3. maj 1609, samt gengivelsen af alle tre sager i Corpus Constitutionum Daniæ.

Et særligt problem ser ud til at have været bønderne på Hindsholm, der flere gange måtte vises til rette:

- 13. april 1585 – Kronens bønder på Hindsholm skal lade male på Nyborg Slots Mølle. Kongen kunne lade dem straffe, da de har undladt det, men vil lade sagen falde, hvis de her-efter gør som befalet.
- 12. nov. 1588 – Igen indskærpes påbudet, og bønderne trues med straf.
- 29. okt. 1600 – Igen indskærpes påbudet.
- 7. feb. 1607 – Nu skal en del af bønderne i stedet søge Mellem og Bjerne Mølle, hvis de ikke gør det, vil de blive straffet.

I en forordning af 16. feb. 1617 erstattes disse lokale påbud af et landsdækkende, hvori det siges, »at alle vore och kronens tienere til vore møller søge skulle, som de af arrilds tid pleie eller och dennom nest ved haanden af voris lensmend udvisis«. Det fremgår desuden, at baggrunden for forordningen er, at Kronens møller skal blive i stand til at svare deres afgifter og landgilde. Denne forordning gentages i recessen 1643 og i Danske Lov⁷⁵.

Det landsdækkende påbud betød dog ikke, at lokale foranstaltninger blev overflødige:

- 18. juni 1632 – Kronens bønder skal alvorligt tilholdes at søge Holløse Mølle.
- 19. juni 1632 – Kronens bønder i Hindsgavl Len skal alvorligt tilholdes at søge Kronens møller »efter Forordningen«.

I visse tilfælde kunne møllepligten erstattes med en afgift. Næsbyhoved Mølle, en af Fyns største møller, der i 1611 fik tillagt Kronens bønder under Odensegård inden for en af-

stand af to mil i Lunde og Skam Herred og Næsbyhoved Birk, fik i 1631 bekræftet en kontrakt med bønderne i Tommerup om, at de hver skulle give 1–2 skæpper for at være frie for møllepligten⁷⁶.

Fra købstæderne findes tilsyneladende belæg for mølletvang, idet der er eksempler på, at en hel bys borgere skulle lade deres korn male på en bestemt mølle. Måske skal tilstanden dog i stedet tolkes således, at alle borgere var Kronens tjenere og underlagt møllepligt til en mølle ejet af Kronen:

- 1. nov. 1571 – Borgerne i Kolding og Kronens bønder i de omkringliggende herreder skal søge den nybyggede mølle i Kolding. 26. maj 1610 gentages påbudet til borgerne, der vil blive straffet, hvis de ikke retter sig efter det. Grunden til påbudet er, at mølleren skal blive i stand til at svare sine afgifter.
- 6. juli 1573 – Borgerne i Randers, der har ladet sig lave håndkværne eller har søgt møller udenfor byen, befales strengelig at lade deres rug og malt male på Kronens mølle i byen.
- 11. feb. 1600 – Borgerne i Horsens forbydes – som forhen – at male andre steder end på Bygholm Slots Mølle, da møllen ellers ikke kan svare sine afgifter. Forbudet gentages 2. april 1626.
- 18. feb. 1636 – Borgerne i Århus pålægges at søge Århus Mølle med alt det korn, de behøver til eget brug, så møllen kan svare sine afgifter.

Bestemmelserne for byerne fastsætter i visse tilfælde tilsyneladende strengere regler end

75. Reces af 27. feb. 1643 II.9.1. og Danske Lov V.11.3.

76. Kancelliets Brevbøger 13. nov. 1611 og 25. juli 1631 – der må være tale om en årlig afgift. En lignende sag fra Gelskov Mølle nævnes 1674; her skulle hver gårdfæster pålagt møllepligt yde 4 skæpper korn årligt, hvis han ville søge en anden mølle. Christensen 1985, s. 36 f.

landområdernes, idet de direkte indeholder et forbud mod håndkværne. Det gælder sagen fra Randers, men et lignende forbud indførtes i Ribe 1519–20 og i Århus 1663⁷⁷. Tilsyneladende var et forbud mod håndkværne under opsejling i Kalundborg i 1667, hvor alle sten fra håndkværne skulle føres til rådhuset »til videre Ordre«⁷⁸. – I øvrigt må det være et åbent spørgsmål, i hvilket omfang et forbud mod håndkværne – og dermed en egentlig malepligt (dvs. en pligt til at lade alt korn male på mølle) – har været håndhævet. Christensen nævner et enkelt eksempel fra Sandholt Mølle, hvor det eneste bønderne – her adelige fæstere – må male på deres håndkværne er boghvede⁷⁹. Først af en skrivelse fra 1819 fremgår det direkte, at bønderne i almindelighed har ret til at male på håndkværne til eget brug⁸⁰.

Begrænsningerne i valget af mølle gjaldt naturligvis ikke kun Kronens tjenere. Som det fremgår af en del af de ovennævnte sager, håndhævede også adelen møllepligt for deres fæstere. Fussing nævner en række eksempler fra første halvdel af 1600-tallet på møllepligt og retssager desangående, der angår bønder på adelsgoods⁸¹, og Christensen finder møllepligten udbredt på Fyn i 1600- og 1700-tallet, men lader spørgsmålet, om hvor almindelig den var, stå åbent⁸².

Møllepligten har en meget lang historie i Danmark. Fænomenet findes også vidt spredt i Europa, hvor møllepligt eller -tvang er udbredt fra den tidlige middelalder i England,

Tyskland, Nederlandene, Frankrig og Bulgarien. Fra Sverige findes der – uden for de tidligere danske landskaber – ikke konkrete belæg for eksistensen af en lignende institution⁸³.

I Danmark er møllepligt eller -tvang nævnt allerede i forbindelse med omtaler af møller i brevmateriale fra den tidlige middelalder. Det bedst belyste tilfælde er det privilegium på byens borgeres maling, som i 1175 af Valdemar den Store blev overdraget til Sct. Knuds Kloster i Odense i forbindelse med et mageskifte. I dette tilfælde er der altså tale om mølletvang, idet møllebesidderen ikke har nogen rettighed over dem, der pålægges pligt til at søge møllen – og dette er måske også årsagen til, at netop dette tilfælde er så velbelyst, fordi ordningen var usædvanlig – møllepligt eller -tvang findes ikke nævnt i andre klosterprivilegier. Dette betyder dog ikke, at møllepligt ikke kan have eksisteret; ved møllepligt vil der være sammenfald mellem den person eller institution, der kræver møllepligt overholdt, og møllebesidderen, og et sådant forhold vil der ingen grund være til at optage som et privilegium, da det må have været et generelt ejendomsretsligt spørgsmål.

Selv om Odense-sagen således er ret enestående, viser den tydeligt, at indgreb i og regulering af befolkningens kornmaling var mulig; møllepligt eller -tvang var altså et forhold, der ikke bare lod sig tænke, men også realisere i middelalderen ligesom senere⁸⁴. – Hvornår møllepligten kan siges at være af-

77. Madsen 1985, note 33, s. 54 og Madsen 1967, s. 10.

78. Fogtmanns Rescripter 8. feb. 1667.

79. Christensen 1985, note 53, s. 189.

80. Kancelliskrivelse af 7. okt. 1819, Fogtmanns Rescripter. Samme bestemmelse gentages i forordningen af 3. juni 1825.

81. Fussing 1942, s. 382 f. Fussing skriver »mølletvang«, men der er tale om det, der her benævnes møllepligt.

82. Christensen 1985, s. 35 ff.

83. Ek 1962, s. 22–39 og Thun 1982. Fra de tidligere danske landskaber har særlig nogle 1200-tals privilegiebreve fra Vä påkaldt sig opmærksomhed, idet de direkte indeholder et tilsagn om, at håndkværne skal være tilladt – underforstået at det har været muligt at forbyde dem (Thun 1982, s. 127).

84. Om forholdene i Odense: Madsen 1985 og 1986. Ek 1962, s. 25 ff., peger på endnu et par middelalderlige tilfælde, heriblandt det i note 83 nævnte materiale fra Vä. I 1761 (Indberetning fra Havreballegaard og Stjernholms Amter 1761. Rigsarkivet, Rentekammeret 2215.242 – om Pinds mølle, se også indberetningens bilag nr. 3 om dette) nævnes »den nye indførte maade«, hvorpå møllepligt gennemtvinges, idet møllebesidderen tog tingsvidne på bøndernes forpligtigelse til at søge en bestemt mølle.

viklet i Danmark er usikkert. En rentekammerskrivelse fra 1774 kræver »skadelig Mølleltvang« for nogle beboere under Grevskabet Schackenborg ophævet, og det siges herefter, at »andre Undersaatter i Riget, uformeent ... (kan) ... søge hvad Mølle de selv for godt og tjenligt eragte«. Hermed skulle møllepligten formelt set være afskaffet⁸⁵.

Der er grund til at overveje, på hvilket grundlag en så udstrakt magtudøvelse som etablering af møllepligt eller -tvang kan hvile. Nogle har fundet forklaringen i regaleretten – altså de rettigheder kongen eller kejseren udøvede over blandt andet told og marked og over offentlige veje, broer, havne og strømme⁸⁶. Regaleretten blev fastslået af en rigsdag i Roncalia, Norditalien, i 1158 for kejser Frederik Barbarossa, men var bygget på ældre ret – ikke mindst oldtidens romerret⁸⁷. Selv om regaleretten var en genoplivning af tidligere gældende ret, er der grund til at hæfte sig ved, at møllepligten allerede århundreder tidligere fandtes udbredt i Europa, f.eks. omtales den 762 i England og 952 i Frankrig, ligesom der er grund til at nævne, at der i Nederlandene, hvor de topografiske betingelser ikke har været fordelagtige for vandmøller, har eksisteret en helt tilsvarende ret til vindens kraft; en ret der ikke på samme vis som retten over vandkraften kan ses at have sin baggrund i regaleretten⁸⁸.

Marc Bloch har i en artikel behandlet problemet, og han ser møllepligt eller -tvang som en integreret del af det feudale samfundsstruktur, hvor herremændene, blandt andet fordi et egentligt statsapparat ikke eksisterede, fra det 10. århundrede tilegnede sig monopoler – »banalités« – på en række områder; heriblandt ikke mindst – det måske mest udbredte af dem alle – kornmalingsmonopolet.

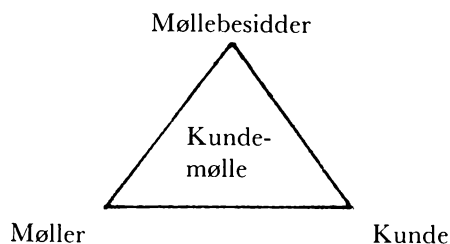
Bloch overvejer ikke nogen bagvedliggende ret for dette monopol, men ser det som årsag til en mængde konflikter, hvor bønder og borgere får ødelagt deres private malmalingsredskaber – af sådanne nævner han udelukkende håndkværne⁸⁹.

Blochs udredning er vigtig, idet han – uanset om den skulle have sin baggrund i regaleretten – får placeret møllepligten eller -tvangen i en samfundsmæssig struktur, det feudale herre-tjener-forhold, som man også finder i det danske materiale.

– Efter dette er der grund til at vende tilbage til dette afsnits indledende overvejelser og se, om det skulle være muligt at komme til en afklaring af et eller flere møllebegreber.

Der er ud fra denne gennemgang grundlag for at danne to møllebegreber – forstået som tolkninger af sociale relationer – en kundemølle og en husmølle.

En kundemølle må forstås som en række sociale relationer mellem mølleren, kunden, det vil sige den, der skal have korn malet, og møllebesidderen, hvad enten det er en person eller en institution. Kundemøllebegrebet er, som det fremtræder i det følgende, a-historisk; men det er bundet tæt til det feudale herre-tjener-forhold og dækker således ikke situationen efter salget til selveje og en begyndende liberalisering fra anden halvdel af 1700-tallet.

85. Fogtmanns Rescripter 13. aug. 1774.

86. Madsen 1985, s. 48.

87. Fenger 1983, s. 78 f. Ek finder i Sverige en del middelalderlige eksempler på, at selve møllestrømmen – hvilket egentlig vil sige vandkraften – kan handles og overdrages uafhængigt af den tilstødende jord. Måske kan dette fænomen bygge på regaleretten, Ek 1962, s. 32 ff.

88. Ek 1962, s. 23 f.

89. Bloch 1967, s. 152 ff. Bloch gør en del ud af et eksempel fra St. Albans i England, hvor feudaltheren – et kloster – og indbyggerne fører en over 100-årig strid mod hinanden på spørgsmålet om indbyggernes ret til at bruge håndkværne (Bloch 1967, s. 157 f.).

Relationen mellem møllebesidder og møller er et feudalt herre-tjener-forhold, hvor møllebesidderen distribuerer sit kornmalingsmonopol eller en del af det til mølleren mod til gengæld at få en række afgifter. Afgifterne var først og fremmest landgilden – afhængig af møllens størrelse og det tildelte kundegrundlag, samt af om mølleren var ansvarlig for møllens vedligeholdelse⁹⁰ – der frem til 1700-tallet fortrinsvis svarede i mel, men som derefter i stigende grad blev konverteret til en pengeydelse. Der kunne ud over landgilden være tale om f.eks. fri maling af det korn, møllebesidderen brugte i sit hushold⁹¹.

Til gengæld for afgifterne får mølleren tildelt en del af eller hele møllebesidderens kornmalingsmonopol; det vil sige, at møllebesidderen skal sikre mølleren kunder. – Dette kan møllebesidderen i kraft af sit feudale herre-tjener-forhold til andre personer eller hushold, der som en del af deres forpligtigelser over for herren (møllebesidderen) pålægges at lade deres korn male på møllebesidderens mølle. Denne forpligtigelse havde i Danmark, som det er vist i det foregående, normalt form af møllepligt. I hvilket omfang møllepligten har været kombineret med en malepligt må stå hen i det uvisse, men den er kombineret med forbud mod, at kunderne selv opførte møller, og i visse tilfælde blev dette forbud udstrakt til også at gælde håndkværne⁹².

Til gengæld for den forpligtigelse, der pålægges kunderne, påtager møllebesidderen sig at sikre dem en ordentlig maling af deres korn. Derved bliver den sociale relation mellem kunder og møller også bestemt, idet møl-

lebesidderen må pålægge mølleren at give kunderne en ordentlig betjening. Det fastslås således som en betingelse for møllepligten i flere sager fra Kancelliets Brevbøger:

2. marts 1572 – Til gengæld for bøndernes møllepligt til Hagenskov Mølle, skal mølleren male kornet for en rimelig told.
11. feb. 1600 – Borgerne i Horsens pålægges møllepligt til Bygholm Slots Mølle. »Hvis Mølleren forholder sig anderledes mod Borgerne, end billigt og ret er, skulle de tilkendegive Lensmanden paa Bygholm det og søge Ret hos ham over Mølleren«. Denne formaning går igen, da møllepligten genindskærpes 2. april 1626.

Møllerens forpligtigelse til at give kunderne en ordentlig behandling findes nævnt i nogle mølles fæstebreve⁹³, ligesom kundeforholdet underlægges en række landsdækkende bestemmelser af lignende art i forordningen 1617, der gentages i recessen 1643 og Danske Lov⁹⁴. Der lægges vægt på, at mølleren omgås tilbørligt med toldningen, det vil sige, at han skal forholde sig ærligt med betalingen for malingen⁹⁵. I 1683 fastlægges tolden på landet til en attende-del af hver skæppe korn, drikkepenge forbydes, og det slås fast, at hvis mølleren forbytter eller forfalsker melet, bliver han straffet som for tyveri. I 1698 indføres som yderligere kontrol en af myndighederne

90. Se Kancelliets Brevebøger 10. maj 1587 om møllerne til Koldinghus og Kongens åbne brev af 10. dec. 1629 gældene møllerne i hele landet, hvor lensmændene pålægges at få møllerne til at overtage møllernes vedligeholdelse mod et nedslag i landgilden.

91. Christensen 1985, s. 148–156 samt bilag 3, s. 233 f.

92. I en indberetning fra Havreballegaard og Stjernholms Amter 1761 siges det, at næsten alle bønderne inden for nogle få år har anskaffet sig håndkværne til maling af malt og gryn, mens rugen fortsat bliver ført til møllerne (Indberetning fra Havreballegaard og Stjernholms Amter 1761. Rigsarkivet, Rentekammeret 2215.242, bilag nr. 9, Ørumgaard). Måske er dette tegn på en liberalisering af et tidligere forbud mod håndkværne.

93. Christensen 1985, note 53, s. 188 f.

94. Forordningen 16. feb. 1617, recess 27. feb. 1643 II.9.1. og Danske Lov V.11.3.

95. Mange ordsprog om møllere og deres gerninger – ikke mindst deres toldning – peger på, at befolkningen ikke har haft nogen større tiltro til møllerne på dette punkt. Linde-Laursen 1986, bagsiden.

Fig. 6. Horisontalmølle bygget 1825 som husmølle i Ålmilt, Halland. Nu beliggende i tilknytning til Bollallebyggets hembygds-gård, Halland. Foto: ALL 1984.

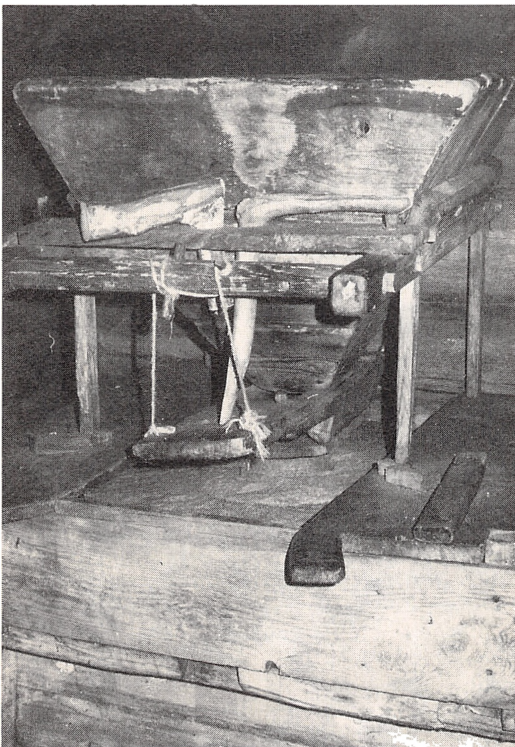

Fig. 7. Kværnen i samme horisontalmølle som på fig. 6. Foto: ALL 1984.

kontrolleret og stemplet toldkop, hvormed toldningen skal foretages⁹⁶. – I en sag fra 1728 trues en møllersvend med bøde og den spanske kappe, hvis han ikke ophører med at male først for de kunder, der betaler flest drikkepenge⁹⁷.

Som det fremgår, er kundemøllen – ud over en teknisk konstruktion af en eller anden art – en række sociale relationer bygget op inden for det feudale herre-tjener-forhold, således at møllebesidderens herreposition over for både møller og kunde også bliver afgørende for relationen mellem disse. Som det er fremgået er møllebesidderens interesse for mølleriet i sidste ende bestemt af den økonomiske gevinst, der kunne opnås gennem møllerens afgifter.

Ved denne bestemmelse af kundemøllen er der i virkeligheden samtidig foretaget en afgrænsning af husmøllen. Husmøllen er – uanset om det er en håndkværn, en vind-, vand- eller hestemølle – den form for kornmaling, der truer med at nedbryde de sociale relationer omkring kundemøllen, idet husmøllen – ved at være knyttet til det enkelte hushold og ikke være betjent af en møller – er uden for den kontrol, der gennem det feudale herre-

96. Mølle-laugsartiklerne af 15. jan. 1683 og forordning om mål og vægt af 10. jan. 1698 III.7.

97. Hjelholt 1916, s. 57.

tjener-forhold udøves over kornmalingen. En udbredt maling på husmøller vil gøre det umuligt at opretholde møllepligten, og systemet af sociale relationer i kundemøllen vil dermed gå i opløsning, og møllebesidderen vil miste sine afgifter.

Efter denne gennemgang og bestemmelse af kundemøllen og husmøllen fremstår dette afsnits udgangspunkt – forordningen fra 1639 – i et nyt lys. Det skulle fremgå, at der ikke er nogen som helst grund til at antage, at »skvatmølle« i forordningens tekst kan udlægges som nogen bestemt teknisk mølle-type, således som Böcher og flere med ham gjorde det; – der er simpelt hen fra datidens samfunds synspunkt ingen logik i at indføre en teknisk begrænsning i mølleriet⁹⁸. Derimod er det helt i overensstemmelse med dette samfunds indre opbygning og funktion, at forstå forordningen som en foranstaltning vendt mod de husmøller, der truer Kronens og adelens afgifter af deres kundemøller – således som de konkrete sager også har vist, det skete i en række tilfælde forud for forordningens udstedelse⁹⁹.

Det er klart, at det udviklede kundemøllebegreb er ideelt – ikke forstået som en vurdering af dets værdi for de implicerede parter: møllebesidder, møller og kunder; men som en understregning af, at det kræver en række betingelser opfyldt for at kunne fungere inden for datidens samfund. Det må kræves, at en væsentlig del af husholdene i et område indgår i et feudalt herre-tjener-forhold til samme møllebesidder – eller at møllebesidderne foretager en fordeling af samtlige hushold inden for et større område mellem sig, som er det reelle resultat af mølletvang – og at husholdene yderligere skal udgøre et tilstrækkeligt kundeunderlag for og være i stand til at føre deres korn frem til den udpegede mølle. Disse reservationer betyder, at der vil forekomme områder, hvor kundemøllerne ikke forekommer, enten fordi befolkningen – eller en tilstrækkelig del deraf – ikke er underlagt et feudalt herre-tjener-forhold, eller fordi befolkningens størrelse og møllevejenes tilstand og/eller længde gør driften af en kundemølle urealistisk. Kundemøllebegrebet forklarer derfor også, hvorfor der er områder – ofte bjerg- og

---

98. Den eneste grund kunne være, at opstemningerne kunne genere landbruget i området, og dermed true de afgifter, der blev givet af jorden. Men horisontalmøller var i så henseende i det mindste ikke værre end andre vandmøller – og en række sager fra Kancelliets Brevbøger viser tydeligt, at det faktisk var muligt at komme af med generende opstemninger:

- 18. april 1561 – Kronens mølle ved Åhus skal nedbrydes, da dens opstemning skader engene. Kronen får som erstatning 100 øksne (se også Corpus Constitutionum Daniæ 3. juli 1560).
- 2. nov. 1578 – Tingsted Mølle nedbrydes da den stemmer over Ellinge bys enge og agre. Bymændene må bruge møllens jord og overtager møllens samlede landgilde 18 ørt. mel og 1 fjerd. smør. Se også 1. aug. 1578.
- 3. sept. 1608 – Skørping Mølle skal nedbrydes, da den skader de omboendes marker og enge. Møllens jord og landgilden af den fordeles på de nærmest boende, mens landgilden af selve møllen fordeles på de omkringboende bønder, der også skal tilbagebetale mølleren den indfæstning, han har ydet. Se også 20. aug. 1574.
- 26. maj 1642 – Dronningborg Møllens opstemning ved Fladbro opgives, når de omkringboende bønder, hvis enge og agerjord druknes og sættes under vand, har fordelt en årlig ydelse på 500 sletdr. mellem sig.

Hvad disse sager også viser er, at det væsentlige i sådanne tilfælde er at sikre Kronens indtægter. Da nogle græsmøller på Bornholm søger om nedsættelse af skatten, skal lensmanden undersøge, »hvorledes de kan skaanes uden Skade for Kronen, og da der i Skattebrevene staar, at den rige skal hjælpe den fattige, skal han erklære, hvem der kan erstatte det, som nævnte Møllere forskaanes for« (Kancelliets Brevbøger 4. dec. 1632).

For møllebesidderne var det – udover at bevare deres indtægter – vigtigt at have et godt fungerende og veldrevet mølteri; uheldigt placerede eller urentable enheder måtte nedlægges, og deres afgifter fordeles på dem, der vandt ved nedlæggelsen, enten det – som ovenfor – var de omkringboende jordbrugere eller de nærmestliggende møller, således som det f.eks. var meningen med Sillerup Møllens skyld, der tænktes fordelt på Ansø og Skærbæk Mølle, og med Bøgvad Møllens afgifter, der overførtes på Nybjerg Mølle (Kancelliets Brevbøger 19. dec. 1635, 26. maj 1637 og 21. jan. 1639).

skovegne og øer – hvor kundemøller ikke forekommer udbredt. I sådanne områder vil der være åbnet mulighed for at etablere husmøller¹⁰⁰. – I Danmark fremgår det af forordningen fra 1639, at en mil anses for den længste acceptable møllevej.

– Tilbage står nu at forsøge at etablere en ny dansk betydning af ordet »skvatmølle«; er det f.eks. muligt at opfatte ordet som synonymt med husmølle?

Arent Berntsen angiver i sin beskrivelse af dobbeltmonarkiets lande: »Squat-Møller eller Qverne i Skaane, Halland oc Norge, ere nogle smaa Huuse oc Qverne, som enhver Bonde, som paa sin egen Gaards-Grund kand haffve Vandfald oc Damsted, maa opsætte, til sin egen brug, oc ey videre, eller andre Landgild Møller til hinder eller skade, oc aff saadanne Qverne gifvis ingen Skyld eller Landgild«¹⁰¹

Berntsen giver i virkeligheden her flere bestemmelser af »skvatmøller«, som kort skal undersøges¹⁰²:

- at de findes i Skåne, Halland og Norge.
- at det er små møller.
- at det er husmøller, som ikke må være

landgildemøller til skade, og som bønderne selv opfører.

- at de drives af vandkraft.
- at der ikke skal svares afgifter af dem.
- desuden vil det være nødvendigt også at se på ordet »græsmølle«, som skvatmølle af og til bruges sammen med.

Som det vil fremgå af det følgende, bruges »skvatmølle« som betegnelse for møller også i Jylland og på øerne, og ordet har således været kendt over hele riget. Hvis man ser på brugen af ordet i Kancelliets Brevbøger forekommer det dog, at betegnelsen har været mest brugt i landskaberne øst for Øresund – og skvatmøllerne måske mere udbredte – idet ordet er brugt i ni sager her, mens det kun er brugt i to tilfælde fra Sjælland og et fra Jylland.

Ordet forekommer ofte i sammenstillinger som f.eks. »en liden skvatmølle«, og ved den materiale gennemgang, der er lavet, viser det sig tydeligt, at de omtalte skvatmøller, hvor der siges noget derom, i alle tilfælde – uden undtagelse – er små møller¹⁰³. Kun i et enkelt tilfælde har det kunnet konstateres, at en

99. Dette svarer også til den tilstand, Bloch beskriver fra Tyskland, Frankrig og England (Bloch 1967, s. 152 ff.), og som Ek finder, der var bestræbelser på at etablere i Sverige (Ek 1962, s. 30–48).

100. Se afsnittet om horisontalmøllernes forekomst i Europas udkantsonråde s. 10 ff. Da Anders Bilde og Tage Thott Ottesen i 1619 skulle afgive en erklæring om skvatmøllerne i Skåne (Kancelliets Brevbøger 1. juli 1619 og svar dateret 21. okt. 1619 i Danske Kancelli, Rigsarkivet), gik de ind for at bevare dem, dels fordi de var gamle og var købt eller arvet, dels fordi de var nødvendige på grund af de lange afstande (dette sidste gjaldt særlig Göingeherrederne) – lige netop de forhold forordningen af 8. juni 1639 tager hensyn til. Se desuden sagerne om husmøllerne på Harboøre og Læsø, Rasmussen 1970 og Stoklund 1969.

101. Berntsen 1971 (oprindeligt udgivet 1650–56), 2. bog, 1. part, s. 22.

102. Grundlaget for denne undersøgelse er dels de i litteraturlisten optagne skrifter og en del yderligere, som ikke i denne forbindelse har indeholdt interessante oplysninger, dels trykte kilder – hele rækken af Kancelliets Brevbøger og Corpus Constitutionum Daniæ – og utrykte kilder i Rigsarkivet. Her skal navnlig peges på materiale fra Chr. V's Matrikel: Sjællands Møllebog (nr. 1866), og en lignende oversigt for en del af det østjyske område (nr. 1761), og »Mortensens Samling« på Institut for navneforskning, Københavns Universitet, der for Fyns vedkommende indeholder udskrifter af markbøgerne om møller. Foranlediget af omtalen af skvatmøller i Nordvestsjælland (se note 39) er matrikel og modelbog for Dragsholm Amt gennemgået (nr. 1802 og 1707). Desuden er en pakke med indberetninger om mølleriet i hele landet fra 1761 inddraget (Rigsarkivet, Rentekammeret 2215.242). – Det er jo åbentlyst et ret uensartet og spredt materiale, men der er alligevel i det tilstrækkeligt med eksempler til at belyse de nævnte punkter.

103. Kancelliets Brevbøger: 19. aug. 1573 (Slagelse, Løve og Flakkebjerg), 16. juni 1575 (Blekinge), 20. jan. 1588 (Koldinghus) og 1. juli 1619 (Skåne). Mortensens Samling: Sværup Mølle og Skov Mølle (Skovly Herred). Vestergaard 1981, nr. 522 og 523 (Søvind Sogn – oplysninger fra Chr. V's Matrikel). Møllebogen, fol. 19, 35 og 246 f. En sammenstilling af oplysningerne i Chr. V's Matrikel om skvatmøller i Dragsholm Amt mellem Møllebogen, matriklen og modelbogen giver i øvrigt en stærk formodning om, at der må være tale om nogle flere end de 17 skvatmøller, Böcher omtaler (note 39) – men det er korrekt, at nogle af oversigterne nævner 17 stykker. Desuden omtales små skvatmøller i indberetningen fra Dragsholm Amt 1761.

mølle – beskrevet som en skvatmølle – har haft mere end en enkelt kværn; det gælder den meget brøstfældige Davinde Mølle, der i Chr. V's Matrikel ansættes til en ubetydelig mølleskyld på 5 skp. htk.¹⁰⁴.

Det er allerede tidligere fremhævet, hvordan forordninger og love forbyder almuen at bygge og bruge deres egen møller, mens husmøller var tilladte ved sædegårde. Først med Lov om Møllenæringen af 1852 bliver det alle tilladt at have egen husmølle. Det fremgår dog klart af en række sager, at husmøller alligevel tidligere er blevet opført af bønderne – og i nogle tilfælde accepterede af myndighederne¹⁰⁵. Christensen finder, at husmøller overhovedet ikke eksisterede blandt bønderne på Fyn¹⁰⁶, og der er grund til at formode, at de kendte eksempler i alle tilfælde er undtagelser fra den generelle restriktive praksis over for husmøller¹⁰⁷. – I nogle ganske enkelte tilfælde omtales dog skvatmøller, hvor det direkte siges, at de har kunder¹⁰⁸.

I så langt de fleste tilfælde, hvor skvatmøller nævnes i materialet, er der tale om hjulmøller¹⁰⁹, men der kendes også en række eksempler, hvor ordet entydigt bruges om møller drevet af vinden¹¹⁰, og i et enkelt tilfælde dækker ordet tilsyneladende også hestemøller¹¹¹.

Der kan findes eksempler, hvor skvatmøl-

Fig. 8. Lille stubmølle bygget som husmølle til gården Storhaven på Læsø, nu på Frilandsmuseet i Sorgenfri. – Det er stubmølle som denne, der i 1700-tallets skriftlige kilder benævnes »skvatmøller« (Stoklund 1969). Foto: Ove Jepsen 1946.

104. Christensen 1985, s. 45 og 226.

105. Kancelliets Brevbøger: 16. juni 1575, 5. marts 1618, 30. dec. 1638 (alle vedrørende skvatmøller øst for Øresund) og 9. sept. 1638 (hele riget). Møllebogen fol. 68. Modelbog 1707, Dragsholm Amt, opslag 405 og 890. Rasmussen 1970, s. 145.

Det er i denne forbindelse værd at bemærke, at skvatmøllerne i Dragsholm Amt omtales i Møllebogen under et personnavn, mens alle andre møller omtales under møllens navn og med bruger og ejer. Det tyder på, at disse skvatmøller ikke er sædvanlige kundemøller.

106. Christensen 1985, s. 97, 107 og 111.

107. Det fremgår således klart af sagerne om skvatmøllerne på Harboøre og Læsø – der dog i nogle tilfælde også malde ud over husholdenes behov. Rasmussen 1970, s. 145 og 150. Stoklund 1969, s. 12.

108. Vestergaard 1975, nr. 327 (dog kun en kunde) og Vestergaard 1981, nr. 310 (har »temmelig god søgning«).

109. Af disse vand-hjulmøller, der beskrives som skvatøller, har de fleste overfaldshjul (Vestergaard 1975, nr. 133, 220, 327, 503 og 903; Vestergaard 1981, nr. 310, 522 og 523; Møllebogen, fol. 35; Mortensens Samling: Davinde Mølle, Davinde Sogn), mens en enkelt mølle i Sdr. Næraa Sogn i Mortensens Samling beskrives som en underfaldsmølle, der »kan ey regniss for andit end en Swat Mølle«.

110. Rasmussen 1970, s. 155. Stoklund 1969, s. 12 f. og 15. Mindst en af skvatmøllerne i Dragsholm Amt, der tilhører og bruges af præsten i Vig, er en vindmølle (oplysninger fra Møllebogen og modelbog nr. 1707, opslag 567 – samme præst nævnes i øvrigt som ejer af yderligere to skvatmøller i Kelstrup by, modelbog nr. 1707, opslag 648).

111. Corpus Constitutionum Daniæ, åbent brev 10. aug. 1573 (Slagelse, Løve og Flakkebjerg) – omtaler »hestemøller og andre smaa skvatmøller«.

ler, der ikke var pålagt afgifter, omtales. Forordningen af 8. juni 1639 skelner som nævnt også mellem de skvatmøller, hvoraf der svares landgilde, og de, der intet betales af. Men fra områderne vest for Øresund kendes der ikke tilfælde, hvor skvatmøller forblev ubeskattede¹¹². I forbindelse med ansættelsen til mølleskyld i Chr. V's Matrikel sker der også en skyldsættelse af skvatmøllerne¹¹³.

I nogle tilfælde forekommer en sammenstilling af ordene skvatmølle og græsmølle¹¹⁴, der antyder, at de to ord kan anvendes i flæng. Det er dog ikke tilfældet; græsmøller er en ret veldefineret betegnelse for en vandmølle, der i sommertiden – af hensyn til de omkringboende bønders agre og enge – ikke må opstemme vandet. En græsmølle er således tidsmæssigt begrænset i sin kraftudnyttelse, og en sådan begrænsning forekommer ikke i forbindelse med skvatmøller, der ikke samtidig beskrives som græsmøller¹¹⁵.

Danske skvatmøller?

Gennemgangen af kildematerialet og lovstoffet ovenfor viser, at de skvatmøller, der omtales i danske sammenhænge, ikke helt svarer til dem, Arent Berntsen omtaler fra landskaberne øst for Øresund og fra Norge. – De danske skvatmøller er tydeligvis små møller,

og de er møller, der ikke er anlagt med kundemølleri for øje. Skønt de således fortrinsvis må betragtes som husmøller, er der i nogle tilfælde ved siden af husholdets eget korn også blevet malet for nogle omkringboende på disse møller. I mange tilfælde fremgår det, at det er bønderne selv, der har bygget disse småmøller. I hvilket omfang skvatmøller har været pålagt afgifter må indtil videre være et åbent spørgsmål; måske er der på dette punkt tale om en forskel i forholdene mellem landskaberne øst og vest for Øresund.

Overskriftens indledende spørgsmål kan nu besvares med et både/og.

Det er et faktum, at der omtales skvatmøller i Danmark; det har været små møller, der primært har fungeret som *husmøller*, selv om der på dem kan have været malet lidt for andre.

Hvis man ser bort fra den påviste eksistens af horisontalmøller på Bornholm og i landskaberne øst for Øresund, må spørgsmålet om danske *horisontalmøller* – som det er beskrevet ovenfor, har mange hidtil anset skvat- og horisontalmøller for synonymmer – derimod besvares med et foreløbigt »Fup«. Foreløbigt, fordi der en dag godt kan vise sig et belæg – i form af arkæologiske eller skriftlige fund – der godtgør, at horisontalmøller virkelig har eksisteret enkelte eller flere steder i Jylland og på øerne. – Men den sammenkædning af ordet

112. Kancelliets Brevbøger: 20. jan. 1588 (Koldinghus). Øst for Øresund er billedet uklart. Det fremgår direkte, at nogle små bondeopførte skvatmøller i Blekinge – efter i en periode at have været beskattet – igen opnår skattefrihed (Kancelliets Brevbøger 16. juni 1575). Disse skvatmøller ses også direkte som modsætninger til landgildemøller, og en lignende modsætning mellem afgiftsbelagte og afgiftsfrie møller findes i en sag af 1. juli 1619 – men her ses det af svaret (se omtalen note 100), at disse skvatmøller yder afgifter til adelen.

113. Christensen 1985, oversigten s. 220–230: nr. 60 (+ s. 43), nr. 88 (+ omtale i Mortensens Samling), nr. 130 (+ s. 45), nr. 134 (+ omtale i Mortensens Samling), nr. 160 (+ omtale i Mortensens Samling), nr. 174 (+ omtale i Mortensens Samling). Skvatmøllerne – eller rettere 17 af dem – i Dragsholm Amt ansættes i Møllebogen til mølleskyld. Vestergaard 1975, nr. 133, 220, 503 og 903. Matrikuleringen kunne dog ske under en gård, hvis der var tale om en husmølle, som det ses af indberetningen 1761 for Grøftebjerg (omtales som skvatmølle) og Fjællebro, Højrup og Søbo gårde (omtales kun som husmøller).

114. F.eks. Christensen 1985, s. 64 og indberetningen 1761 for Ryds Mølle, Assens og Hindsgavl Amter.

115. Græsmøller er defineret i Eriks sjællandske Lov III.5 og Skånske Lov 214 – og disse bestemmelser optages i Chr. V's Danske Lov V.11.2. I Møllebogen, hvor der gives flere forskellige tidsmæssige afgrænsninger af græsmøllernes virksomhed i sommermånederne, udtrykkes det flere gange tydeligt, at det er hensynet til de omkringboendes agre og enge, der er grunden til fænomenet. Nogle steder fastslås det direkte om nogle møller, at de *ikke* er græsmøller, så de må altid male, når de har vand (Møllebogen, fol. 44, 68, 81 f. og 187).

skvatmølle med en bestemt mølleteknologi – horisontalmøllen – som tidligere er foretaget af dem, der har arbejdet med dansk møllers historie, og som i høj grad har arbejdet med møllerne uden at se dem som en brik i samfundets sociale opbygning, er uden baggrund i det kendte arkæologiske og skriftlige materiale. Skvatmøllerne kan være vanddrevne, men der kan også være tale om vinddrevne møller og måske også om hestemøller.

Der ligger altså i ordet »skvatmølle« ikke nogen teknologisk bestemmelse, og dette – kombineret med den dobbelthed ordet desuden rummer: små møller/husmøller – gør det lidet anvendeligt som begreb i relation til en udredning af dansk møllers historie¹¹⁶, hvor man i stedet på den ene side må betjene sig af de præcise teknologiske betegnelser: hestemølle, stubmølle, hollænder, hjulmølle med under-, bryst- eller overfaldshjul og – naturligvis – horisontalmølle, mens man på den anden side må bruge de præcise begreber for den sociale virkelighed, møllen eksisterede i: kunde- eller husmølle.

Litteraturliste

Beck, Vilh. P.: 1972. Om præstens andedam og de gådefulde Mølkjærhuse i Durup. Skivebogen 1972, s. 98–106.

Berntsen, Arent: 1971. Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed. København.

Bloch, Marc: 1967. The Advent and Triumph of the Watermill. Land and Work in Mediaeval Europe. Selected Papers by Marc Bloch, s. 136–168. London (Oprindeligt 1935).

Bruun, Daniel: 1929. Fra de færøske Bygder. Samlede Afhandlinger om gammeldags Sæd og Skik. København.

Böcher, Steen B.: 1942. Vandkraftens Udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu. København.

Böcher, Steen B.: 1944. Vandmøller og andre Vandkraftudnyttelser i Ribe Amt. Historisk Samfund for Ribe Amt.

Christensen, Niels: 1985. De fynske kornmøller og deres møllere ca. 1660–1800. København.

Curwen, E. Cecil: 1944. The Problem of Early Water-mills. *Antiquity*, vol. 18, s. 130–146.

Edelberg, Lennart: 1960. På sporet af Skvatmøllerne. *Skalk* nr. 4, s. 19–27.

Ek, Sven B.: 1962. Väderkvarnar och vattenmøllor. En etnologisk studie i kvarnarnas historia. Stockholm.

Ek, Sven B.: 1980. Bonden, makten och möllan. Skånes Hembygdsförbunds Årsbok 1980, s. 7–35.

Fenger, Ole: 1983. Gammeldansk ret. Dansk rets historie i oldtid og middelalder. Centrum.

Fischer, Christian: 1984. Hulpiberen. *Skalk* nr. 5, s. 3–9.

Fussing, Hans H.: 1942. Herremand og fæstebonde. Studier i dansk landbrugshistorie omkring 1600. København.

Gell, Jonathan: 1955. Vintergravning i Vognsbøl. Fra Ribe Amt 1955, s. 580–591.

Goudie, Gilbert: 1886. On the Horizontal Water Mills of Shetland. *Society of Antiquaries of Scotland, Proceedings* 20, s. 257–297.

Hastrup, Frits: 1955. Skvatmøllen, dens oprindelse og udbredelse. *Kulturgeografi* nr. 40, s. 49–58.

Havelund Strøm, Kirsten & Helene Sørensen: 1981. Møller i Danmark – bidrag til en bibliografi. Lyngby.

Hjelholt, Holger: 1916. Striden mellem Gilleleje Græsmølle og Dronninge Hovedmølle i Aarene 1726 til 1728. Fra Frederiksborg Amt 1916, s. 50–58.

Hjelholt, Holger: 1917. En strandet Plan om Indførelse af Mølletvang. Aarsskrift for Svendborg Amts historiske Samfund 1917, s. 97–100.

Hjelholt, Holger: 1932. Ansættelsen til mølleskyld i Christian V's matrikel. *Historisk Tidsskrift* 10. rk. II. bd., s. 36–58.

Hjelholt, Holger: 1945. De danske Vandmøller og Kilderne til deres Historie. Et par Betragtninger. Fortid og Nutid, bd. 16, s. 22–34.

Irimie, Cornel & Corneliu Bucur: 1969. Typology, Distribution, and Frequency of Watermills in România in the First Half of the Twentieth Century. *Transactions of the 2. International Symposium on Molinology, Denmark, May 1969*, s. 419–434. København.

Jespersen, Anders: 1953. En foreløbig undersøgelse af udviklingen af gangtøjet i vandmøller i Vesteuropa. Virum.

Jespersen, Anders: 1984. Møllernes udviklingshistorie. Møller og møllere i Danmark gennem 100 år; Jens Lampe (red.); s. 87–108. Århus.

Jørgensen, Bo Svend: 1974. Sjællands møller

116. Usikkerhed om ordets betydning gør sig gældende i danske ordbogsarbejder. Otto Kalkar opfatter ordet som en »lille vandmølle (til eget brue)« i sin »Ordbog til det ældre danske sprog 1300–1700«, mens det i »Ordbog over det danske sprog« forklares som en »mølle, der drives af en lille smule vand; lille, ikke skyldsat vandmølle til eget brug; spec. om primitiv mølle med vandret liggende hjul«. En lignende dobbelthed findes i det svenske ord »skvalta«, som Ek finder både bruges om horisontalmøller, men også som betegnelse for husmøller. Ek 1962, s. 176, 210 og 288.

- 1536–1660. Antal, fordeling, ejerforhold, landgilde. Utrykt speciale, historie, Københavns Universitet.
- Kildsig, Lis Gertrud: 1983/84. Tadre Mølle. Tadre Møllens Venner.
- Krenn, E.: 1939. Mühlen auf Föroyar, ein Stück Kulturgeschichte. Wörter und Sachen, Neue Folge II, s. 86–92.
- Landt, Jørgen: 1800. Forsøg til en Beskrivelse over Færøerne. København.
- Linde-Laursen, Anders: 1986. Mølleriets historie. Odder Museum.
- Madsen, Hans Jørgen: 1967. Møllesten til Norden. Skalk nr. 6, s. 9–11.
- Madsen, Per Kristian: 1985. Mølledrift og møletvang i den tidlige middelalders Odense. Land og by i middelalderen 4. Symposium Ejer Bavneshøj 1985, s. 45–58. Tønder.
- Madsen, Per Kristian: 1986. Mølledrift og kongelige rettigheder i den tidlige middelalders Odense. Fynske Årbøger 1986, s. 54–68. (Næsten identisk med Madsen 1985, men uden noter).
- Mejborg, Reinhold: 1890. Landsbyskomageren Jonas Stolts Optegnelser. Frit efter et Haandskrift i »Nordiska Museet«. København.
- Michelsen Peter: 1976. Frilandsmuseumet ved Sorgenfri. 2. udgave. København.
- Mikkelsen, M. R.: 1969. Har der ligget en skvatmølle ved Søvind kirke? Østjysk Hjemstavn 1969, s. 105–108.
- Moritz, L. A.: 1958. Grain-mills and Flour in Classical Antiquity. Oxford.
- Mortensøn, Ole & Hans Larsen: 1982. Møller og møllefolk – på Langeland. Rudkøbing.
- Møller, V.: 1947. Tingbogen fortæller. Kulturhistoriske Smaatræk fra Holbækegnen i 1600'erne. Fra Holbæk Amt 1947, s. 5–53.
- Nielsen, Leif Christian: 1987. Omgård. The Viking Age Water-mill Complex. A provisional report on the 1986 excavations. Acta Archaeologica vol. 57, 1986, s. 177–204.
- Nielsen, Viggo: 1971. Lå vor ældste mølle i Vendsyssel? KUML 1971, s. 61–71.
- Nilsson, Harald: 1938. Om skvaltkvarnar. Kulturen 1938, s. 220–243. Lund.
- Olsen, Rikke Agnete: 1981. Sjællandske Krønike. Højbjerg.
- Petersen, Jens A.: 1969. Mel og brød. En kulturhistorisk skildring omkring Røde Vejmølle, gården, kroen og bageriet. Glostrup.
- Petersen, Peter: 1978. Skvatmøllerne i Dyrbæk og Blåbæk. Sønderjysk månedsskrift 1978, s. 172–179.
- Rasmussen, Holger: 1943. Den gamle Vandmølle (anm. af Böcher 1942). Fortid og Nutid, bd. 15, s. 64–66.
- Rasmussen, Holger: 1970. Vindmøllerne på Harboøre. Landbohistoriske studier tilegnet Fridlev Skrubbeltrang på halvfjerdsårsdagen den 5. aug. 1970; Svend Gissel (red.); s. 142–156. København.
- Rawert, O. J. & Gottfrid Garlieb: 1819. Bornholm beskrevet paa en Reise i Aaret 1815. København.
- Reynolds, Terry S.: 1983. Stronger Than a Hundred Men. A History of the Vertical Water Wheel. Baltimore & London.
- Steensberg, Axel: 1952. Bondehuset og vandmøller i Danmark gennem 2000 år. København.
- Steensberg, Axel: 1959. En skvatmølle i Ljørring. KUML 1959, s. 130–145.
- Steensberg, Axel: 1973. Den danske landsby gennem 6000 år. 2. udgave. København.
- Steensberg, Axel: 1979. The Horizontal Water Mill. A Contribution to its Early History. Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria archeologiczna 25/1978, s. 345–356. Festskrift til Conrado Jazdzewski. Warszawa-Łódź.
- Steensberg, Axel: 1983. Borups bønder. Et sjællandsk agrarsamfund i vikingetid og middelalder. Højbjerg.
- Stoklund, Bjarne: 1969. Læsøboerne og det daglige brød. Nationalmuseets Arbejdsmark 1969, s. 5–16.
- Thun, Egon: 1982. Vattenkraften och de äldsta städerna. Bebyggelsehistorisk tidskrift (svensk), nr. 3, s. 123–136.
- Vestergaard, Kristian: 1975. Vandmøller i Viborg amt. Viborg.
- Vestergaard, Kristian: 1981. Vandmøller i gl. Skanderborg amt. Kjellerup.
- Wikander, Örjan: 1980. Vattenmöller och möllare i det romerska riket. Lund.
- Williamson, Kenneth: 1946. Horizontal Water-mills of the Faeroe Islands. Antiquity, vol. 20, s. 83–91.

Debat

Flemming Mikkelsen: Sociale bevægelser mellem historie og sociologi

Med bogen om de sociale bevægelser i Danmark i det 19. og 20. århundrede¹⁾ tager sociologen Peter Gundelach tråden op fra historikeren Roar Skovmand, der i 1957 forsøgte at tolke danmarkshistorien i lyset af de folkelige bevægelser opståen og udvikling.²⁾

De to bøger forholder sig begge meget positivt til de folkelige sociale bevægelser. De tilskrives en progressiv, frigørende og demokratisk indsats, og begge er de enige om, at bevægelsernes tiltagende organisering, centralisering og bureaukratisering foruden deres nære tilknytning til staten (integration i statsapparatet) har frataget bevægelserne deres folkelige drivkraft.

Metodisk adskiller de to bøger sig imidlertid meget fra hinanden. Skovmands fortællende fremstillingsform, hvor enkelte toneangivende personer tillægges en væsentlig rolle for bevægelsernes opståen, og hvor befolkningsgrupperne kun ad omveje inddrages i forklaringen, er i Gundelachs bog blevet afløst af en langt mere analytisk tilgang, hvor gruppeadfærd og massebevægelser søges forklaret ved hjælp af eksplicitte sociologiske teorier, der også tjener til at sammenkoble økonomiske, sociale og kulturelle fænomener. Det er altså blevet til en meget anderledes og meget ambitiøs bog, som ikke blot afspejler forskellen mellem to fagdiscipliner men også fyre års udvikling inden for dele af sociologien og historiefaget især socialhistorien. Hvorledes Peter Gundelach har disponeret sit

stof og afprøvet sine hypoteser, er det spørgsmål, som herefter vil blive holdt frem, vel vidende, at jeg som deltager i debatten om de sociale bevægelser til tider får svært ved at dele sol og vind lige.

Bogens 13 kapitler indledes med en kort redegørelse for sociologiske og socialhistoriske undersøgelser af sociale bevægelser inklusive de forskellige teoretiske skoler. Herefter foretages i kapitel 2 en periodisering af samfundsudviklingen, som idealtypisk inddeles i en henholdsvis traditionel, moderne og programmeret fase.

Faserne eller rettere overgangen mellem disse samfundsformationer og dermed forbundne klassebaserede og ikke-klassebaserede bevægelser optager bogens øvrige kapitler. Heri søger Gundelach ud fra omfattende litteraturstudier (egentlige primære kilder og arkivstudier indgår ikke i undersøgelsen) at sammenkæde de konkrete ændringer i samfundsstrukturen med fremkomsten af sociale bevægelser. Historisk bevæger Gundelach sig fra bøndernes, håndværkernes og borgerskabets organisering i 1700-tallet over bøndernes og arbejderne klassebevægelser samt afholdsbevægelsen og den tidlige kvindebevægelse i 1800-tallet til det programmerede samfunds mange græsrodsbevægelser efter 1968.

Imellem disse historisk orienterede afsnit har forfatteren placeret et mere teoretisk kapitel 8 om foreningen som en særegen og ny organisationsform, der opstod sammen med det moderne samfund. Han kalder foreningen en »social opfindelse« karakteriseret ved frivillige sammenslutninger med mange medlemmer, hvor grænserne er klare og ledelsen

---

1. Peter Gundelach: »Sociale bevægelser og samfundsændringer. Nye sociale grupperinger og deres organisationsformer ved overgangen til ændrede samfundstyper«. (Politica, Århus. 1988)
2. Skovmand: »De folkelige bevægelser i Danmark«. (Schultz 1951).

valgt. I kapitel 12 bestræber Gundelach sig på at vurdere de traditionelle forklaringsmodeller (med deres udspring hos Durkheim, Marx og Weber) anvendelighed i forhold til nutidens græsrodsbevægelser stillet over for nyere forklaringsforsøg. Afslutningsvis samler Gundelach sine resultater omkring den hovedtese, hvormed han indledte bogen.

Forfatteren har overvejende koncentreret sig om de sociale bevægelseres fremkomst i årene 1870–1900 og 1965–85 og desuden indføjede en række teoretiske afsnit og kapitler. Tilsammen med den kendsgerning at fremstillingen overvejende er baseret på sekundære værker, giver det bogen en til tider noget usammenhængende karakter. Det er i og for sig tilsigtede og kan ses som en konsekvens dels af bestræbelserne på at ville skrive et syntesepræget værk og dels af forfatterens hovedtese.

Peter Gundelach definerer en social bevægelse som »en kollektiv, organiseret handlen, der har deltagernes aktivitet som den væsentligste ressource, og som er dannet med henblik på at ændre samfundet« (s. 24). Kollektiviteten eller fællesskabet skal udmøntes i møder, aktioner og andre konkrete handlinger, men når fællesskabet opbygger kapital, bureaukratiseres og centraliseres, passiveres deltagerne, og det er ikke længere en social bevægelse.

Dermed er noget af forklaringen på den »skæve« periodisering givet, resten følger af Gundelachs hovedtese, der siger, at det er i overgangen/brudfladerne mellem det traditionelle, det moderne og det programmerede samfund, at de sociale bevægelser dannes. Når en bestemt samfundstype er skabt, opstår der kun få nye bevægelser, men de eksisterende udvikler sig videre. Nogle ændrer karakter, men der er også bevægelser, som dør efter kort tid (s. 11).

I kapitlet om det traditionelle samfund redegør Gundelach for landsbyfællesskabets gradvise ophør og for landboreformerne (med deraf følgende produktionsstigning) som nødvendige betingelser for indførelsen af kapitalistiske markedsprincipper, standsvæsenets afvikling og bøndernes konstituering som klasse. Det var ligeledes økonomisk ekspansion og markedskræfternes gennemslagskraft,

der brød med håndværkets ældre organisationsformer, proletariserede mange af håndværkerne og øgede modsætningen mellem mestre og svende.

Bøndernes og svendenes modstands- og protestformer var af lokal karakter og begrænset til problemer i dagligdagen. De var med andre ord reaktive eller tilbageskuende, hvorimod det blev det nye borgerskab bestående af embedsmænd, producenter og købmænd, der ved at danne en »borgerlig offentlighed« i slutningen af 1700-tallet i form af selskaber og klubber skabte en organisationsform, der pegede fremad. I klubberne foregik der en fri debat og meningsudveksling mellem medlemmerne. Her udspandt der sig et kulturelt og politisk liv, der i sin emancipatoriske og fremadskuende (proaktive) målsætning bar kimen til det moderne samfund. I årene fra 1799 til 1820 udsattes den offentlige opinion og dens foreninger for en massiv statslig repression, der fjernede borgerskabet fra den politiske scene. Først med den politiske bondebevægelse (i realiteten en alliance mellem bønder og borgerskab) i 1840'erne og arbejderbevægelsens fremmarch efter 1870, er der igen tegn på organisations- og protestformer, der peger fremad mod det moderne projekts universalistiske principper om frihed, lighed og demokrati.

Gundelach ser de religiøse vækkelser som et »forstadium« til bøndernes politiske organisationer: »De gudelige forsamlingsbevægelser (...) skabte et forestillingsrum, et sprog og billeder, en orientering, der ikke kunne adskilles fra det verdslige liv. De religiøse vækkelser var derfor også politiske bevægelser« (s. 100–101). Vækkelsernes udbredelse mener Gundelach at kunne forklare med henvisning til den såkaldte »netværkshypotese«. Han siger, at »vækkelser dannes via netværk (dvs. sociale kontakter og bekendtskabskredse, F.M.) og ikke i kraft af tilhørsforhold til en eller anden objektiv defineret social gruppe« (s. 103). Det bliver således hverken det klassemæssige tilhørsforhold eller motivationen, der bestemmer, om folk slutter sig til en bestemt ideologisk retning, men derimod de interaktionsmønstre, som strukturerer menneskets hverdag. Emissærernes rejseruter og

tidligere etablerede netværk, herunder forekomsten af sociale protestformer, bliver derfor vigtigere empiriske observationer end forskellige sociale karakteristika. Karismatiske lederevner og strategiske overvejelser bliver derfor også en væsentlig ressource i kampen om sjæle.

De religiøse vækkelsesbevægelser blev forløbere for langt mere klasseorienterede organisationsformer og bevægelser. For at styrke deres klassemæssige position oprettede bønderne efter 1845 et stort antal kulturelle, politiske, økonomiske og religiøse organisationer, der tjente til at fastholde de værdier, som den toneangivende del af bondebefolkningen stod for. Gundelach hævder, at disse foreninger udgjorde en »social fornyelse ... en anderledes måde at organisere sig på ... et helt nyt samfundsmæssigt fænomen«, der var frigørende og fremadrettet (s. 126).

Bondebevægelsen stod for en liberalistisk ide, som hævdede individets selvstændighed, frie og uafhængige institutioner og en frigørelse baseret på fjernelse af forskelle mellem høj og lav – målsætninger, der understregede almeninteresser, men som med etableringen af egentlige interesseorganisationer i 1890'erne omdannedes til særinteresser.

I ly af bøndernes almeninteresser var der imidlertid opstået en stor gruppe tyende og besiddelsesløse på landet, der som proletariseret arbejdskraft i løbet af det 19. århundrede den anden halvdel drog ind til byerne for at finde beskæftigelse.³⁾

Det blev dog ikke de til byen indvandrede landarbejdere, der kom til at deltage i arbejderbevægelsens tidligste organisering, men derimod de mange faglærte håndværksarbejdere. Desværre hører vi ikke meget om de socialøkonomiske, demografiske og kulturelle drivkræfter, som fremmede og hæmmede den tidlige arbejderbevægelse, ligesom der næsten helt ses bort fra mestrenes og arbejdsgivernes modstandsformer.

Det Gundelach koncentrerer sig om er at kortlægge arbejderbevægelsens organisatoriske netværk og dens ideologiske projekt. Han ser reformismen som det princip, der forener fremvæksten af en autonom, centralistisk arbejderbevægelse efter 1880 med bevægelsens stræben efter statsmagten, der skulle benyttes til at indføre sociale reformer til forbedring af arbejderbefolkningens levevilkår. Det lykkedes i stor udstrækning men på bekostning af deltagerens aktivitet, der i stadig større udstrækning blev kontrolleret af hierarkisk opbyggede organisationer.

Det er Gundelachs fortjeneste, at han under overgangen til det moderne samfund medtager afholdsbevægelsen og den tidlige kvindebevægelse. Afholdsbevægelsens appel til selvkontrol, pålidelighed, arbejdsomhed samt kvindebevægelsens bestræbelser på at få kvinderne gjort til ligeberettigede samfundsborgere gør disse to bevægelser til en del af det moderne projekt. Begge har de foreningen som det bærende organisatoriske princip, men eftersom deres projekt vedrørte samfundet som helhed og derfor ikke fremstår som en »moderne« klassebevægelse, påstår Gundelach, at de peger fremad mod nutiden, det programmerede samfunds græsrodsbevægelser.

Til forskel fra det moderne samfund, hvor magten var baseret på allokativer ressourcer (dvs. akkumulation af ressourcer i overensstemmelse med de kapitalistiske markeds mekanismer) er det programmerede samfund styret af en sammensmeltning af allokativer og autoritative (politiske) ressourcer.⁴⁾ Grundlaget for denne opfattelse ligger i følge Gundelach i væksten i den offentlige sektor og statens større betydning. Den statslige styring greb i stadig højere grad ind over for markedsmekanismerne og i mange dele af privatlivet (det civile samfund). Statsstyret kontrol og bureaukratisk logik overtog mere og mere af samfundsordenen.

3. Jvf. Flemming Mikkelsen: »Fra proletarisering til klassesamfund«, i Arbejderhistorie 30, 1988.

4. Begrebet »det programmerede samfund« stammer fra den franske sociolog Alain Touraine, jvf. dennes »The Voice and the Eye. An Analysis of Social Movements«. (Cambridge University Press, Cambridge: 1981)

Politiseringen af samfundsordenen og den omsiggribende styring af dagligdagen skabte nye konfliktfelter. Hertil medvirkede økonomiens og massemediernes internationalisering. De politiske protester blev mere udadrettede, solidariteten blev international og rummede utopier, der rakte ud over det nuværende samfund. Det programmerede samfund har således skabt nogle nye værdier, hvortil knytter sig nye organisationsformer. Til disse hører »græsrodsbevægelserne«.

Under denne overskrift omtales fredsbevægelserne, slumstormere og beboerbevægelser, miljøbevægelsen og kvindebevægelsen, der alle står i gæld til »ungdomsoprøret«, der som nyt organisationsprincip fremhævede kollektiviteten og de kollektive beslutningsprocesser.

Med kapitlerne om græsrodsbevægelsernes værdigrundlag, organisationsstruktur og deltagersammensætning indtræder der et brud i fremstillingen. Den bliver mere detaljeret og frem for alt går den tættere på bevægelsernes medlemmer, deres værdier, holdninger og handlerum. Det sker overvejende i kraft af de interviewundersøgelser, som i en årrække er blevet gennemført af forskere ved Institut for Statskundskab på Århus Universitet⁵).

Denne form for politisk deltager- og holdningsanalyse inddrager ikke de handlende organisationer ejheller de konkrete stedfundne aktioner og får således sagt meget lidt om de aktuelle forhold og sager, protestaktionerne retter sig mod. Det betyder også, at det bliver meget vanskeligt at forbinde aktionerne og protestbevægelserne med samfundets økonomiske, sociale og politiske forandringer. Det gælder også Gundelachs fremstilling.

De nye græsrodsbevægelser karakteriseres ved, at personer fra det »nye mellemlag« er overrepræsenterede, at der er særligt mange højtuddannede blandt deltagerne, samt at der optræder lige mange mænd og kvinder (s. 253). Det er navnlig de offentligt ansatte i social-, uddannelses- og sundhedssektoren,

som er de mest aktive. Efter at have afprøvet en række hypoteser konkluderer Gundelach noget tøvende, at det er de netværk, som skabes omkring gymnasieuddannelsen, erhvervsuddannelsen og måske jobindholdet, der virker mobiliserende på de unge. Det antages videre, at disse netværk indeholder nogle indlæringsformer og forpligtelser, som står i forbindelse med nogle bestemte holdninger og »grønne værdier« (ikke-materielle værdier, decentralisering, begrænsede ressourcer, ikke-hierarkiske strukturer o.l.), hvortil knytter sig en kollektivistisk organisationsform. Eftersom der kan sættes lighedstegn mellem deltagerens værdier og organisationsstrukturen, betyder det også, at selve organisationsformen af deltagerne bliver anset for en værdi i sig selv, hvorimod organisationernes målsætning over for omverdenen kommer i anden række. Set i et større perspektiv er græsrodsbevægelserne udtryk for en kulturkamp: »De satser på en anden samfundsudvikling end den, der afstikkes af de dominerende lag og klasser. De satser også på en anden måde at organisere sig på, nemlig en måde, der bryder med den dominerende teknisk-økonomisk rationelle organisationsform« (s. 267).

Det er Peter Gundelachs store fortjeneste, at han har turdet begive sig i lag med et så omfattende og risikabelt projekt. Ved at indskrive de sociale bevægelser både i forhold til den overordnede samfundsstruktur og til befolkningens dagligliv er Gundelach med til at gengive bevægelserne deres historiske og samfundsmæssige betydning. At han ligeledes søger at sammentænke de to discipliner historie og sociologi gør kun studiet endnu mere interessant.

De fleste bevægelser og kildematerialet er overvejende kendt stof for de fleste historikere og samfundsforskere, og det som efter min mening er bogens vigtigste pointe er erkendelsen af foreningen som en social opfindelse. En social innovation af stor betydning for ændringer i interesseartikulationen, demo-

---

5. Jvf. eksempelvis Palle Svensson & Lise Tøgeby: »Politisk opbrud. De nye mellemlags græsrodsdeltagelse«, (Politica, Århus 1986) og Ole Borre: »Protest og ideologi« i Flemming Mikkelsen (red): Protest og oprør (Modtryk, Århus 1986) foruden Gundelachs egen »Græsrodder er seje« (Politica, Århus 1980).

kratiets opståen og skabelsen af en egentlig massepolitik. Bevægelserne omtales i talrige værker ofte i ophøjede vendinger, men sjældent er der som her blevet gjort forsøg på at analysere deres sociale og politiske mobiliseringskapacitet⁶).

Så langt så godt, men uden problemer er værket bestemt ikke. Ser vi bort fra det historisk korrekte eller ukorrekte i dele af afhandlingen, omfatter min kritik bogens fremstillingsform, dens metodisk-teoretiske grundlag herunder begrebet social bevægelse og den valgte periodisering.

Hvad fremstillingsformen angår, så præges især de historiske afsnit af en skråriskhed, dvs. en manglende problematisering af væsentlige ændringer i samfundsstrukturen, der gør, at bogen sine steder nærmest fremstår som en lærebog for gymnasieelever. Kildekritiske overvejelser, begrebsafklaring, alternative forklaringer og metodiske forskelligheder er så godt som udeladt i de historiske kapitler, men ikke i de mere sociologiske afsnit. Det vil sikkert få mange en historiker (med speciale inden for nogle af de berørte områder) til at lægge bogen fra sig som ukvalificeret.

Jeg ser det også som et (delvis metodisk) problem, at Gundelachs gennemgang af teorier om det moderne og programmerede samfund befinder sig på et så generaliserende niveau, at forbindelsen til virkelighedens em-

piri meget let går tabt og fremstår utroværdig. En større vægt på såkaldte middle-rangteorier ville have gavnet, men også stillet større krav til forfatteren og læserne – netværksbegrebet er her en positiv undtagelse med klare opfordringer til historikerne om at fortsætte ad de baner.

Begrebet social bevægelse og de fænomener det repræsenterer har optaget historikere og sociologer i mange år⁷). Gundelachs bud kan diskuteres, men forekommer ved første blik rimeligt, hvorimod hans udvælgelse, afgrænsning og adfærdsbeskrivelse af de sociale bevægelser er mere problematisk.

Gundelach gør selv opmærksom på, at han foretager en udvælgelse af sociale bevægelser, men hvori denne udvælgelse består, og hvorledes de udvalgte bevægelser skiller sig ud fra nærtbeslægtede fænomener diskuteres ikke. Valget af bondebevægelsen og arbejderbevægelsen forekommer helt indlysende (svarende til konventionel visdom). Kollektiver opstået på baggrund af skelsættende ændringer i samfundsstrukturen og selv i stand til at skabe forandringer i disse omgivelser. Men var der i historisk og sociologisk forstand virkelig tale om én respektive to bevægelser? Tag f.eks. arbejderbevægelsen.

Den bestod før 1890/99 af et større antal fagforeninger og et mindre antal fagforbund, hvis medlemmer i det daglige havde rigeligt at gøre med at tjene til dagen og vejen og

6. Af nyere undtagelser kan nævnes Vagn Wåhlin. »Opposition og statsmagt« i Mikkelsen: Protest og oprør, opus cit; Niels Clemmensen: »Associationer og foreningsdannelse i Danmark 1780–1880. Periodisering og forskningsoversigt« (Akademisk Forlag, Bergen 1987); Leif Thomsen: »Hegemoni og rum. Det civile samfund og de socialebevægelser« i Jens Chr. Tonboe (red): Farvel til byen? (Ålborg Universitetsforlag 1985), mens en række nyere lokalhistoriske undersøgelser omtales hos Henning R. Lauridsen: »De folkelige bevægelser og socialhistorien« i Sidsel Eriksen m.fl. (red): »Socialhistorie og samfundsforandring« (Forlaget Historia, Århus 1984).

7. Ordet bevægelse, Bewegung, movimento, dvizhenie, rörelse, movement er som det fremgår ikke et særegent dansk begreb, men har klare europæiske paralleller. Ikke alle steder og ikke til alle tider har begrebet sammen positive klang som i dagens Danmark. Det har tidligere som f.eks. i 1600-tallet været benyttet som et skældsord i lighed med pøbel, og ligeledes benyttes det til både at beskrive venstre som højre grupperinger, hvor det herhjemme næsten kun identificeres med progressiv socialisme. Lorenz von Stein var med bogen »The History of Social Movements in France 1789 – 1850« (New Jersey 1964, oprindeligt udkommet i 1850) en af de første, som anvendte begrebet »social bevægelse« analytisk.

Af senere betydningsfulde værker kan nævnes Rudolf Heberle: »Social Movements: An Introduction to Political Sociology«, (New York 1951); Paul Wilkinson: »Social Movement« (Lond. 1971); Anthony Oberschall: »Social Conflict and Social Movements« (Englewood Cliffs, N.J. 1974). En virkelig god oversigt over de seneste års studier af sociale bevægelser og de forskellige teoretiske retninger er et temanummer i tidsskriftet Social Research, vol. 52, no. 4, 1985.

hverken kerede sig synderligt om socialisme, reformisme, Pio eller Marx. Organisationerne var opstået som følge af et pres fra arbejdsgiverne, der i perioden 1880–1900 var godt i gang med at ændre produktionens organisering. Det var overvejende faglærte håndværksarbejdere, der organiserede og aktionerede uden indbyrdes kontakter og bestemt ikke besjælet af nogen socialistisk-solidarisk ideologi, men derimod styret af snævre faglige egeninteresser. Var »arbejderbevægelsen« blevet stoppet på dette tidspunkt, havde man aldrig talt om en »bevægelse« højst om ansatsen til en bevægelse. Enhedsbestræbelserne og et virkeligt projekt blev så småt først en realitet efter 1900 (hvor Gundelachs fremstilling ophører) med organiseringen af de ufaglærte arbejdere og opbygningen af nogle centralistiske institutioner. Centraliseringen og dermed egentlige bestræbelser på en fælles solidarisk optræden kom ikke så meget i stand på foranledning af fagbevægelsens egne medlemmer og organisationer, men blev fremtvunget af de organiserede arbejdsgivere i deres stræben efter at centralisere aftalesystemet på arbejdsmarkedet. Den udvidede lockout blev deres mest effektive og frygtede våben.

Men hvornår hørte arbejderbevægelsen så op med at være en egentlig bevægelse? Mit bud går på, at det skete i løbet af 30'erne med Socialdemokratiets erobring af den politiske magt og etableringen af en paritetisk magtbalance på arbejdsmarkedet. En form for »historisk kompromis«, hvor parterne indstillede sig på at fremme deres fælles interesser. På dette tidspunkt var arbejderbevægelsen mere at ligne med en interesseorganisation, der havde fået etableret rutineadgang til statens besluttende organer.

De mange nye sociale bevægelser som opstod i de turbolente år mellem 1916 og 1935 såsom den syndikalistiske bevægelse, kommunisterne, fredsbevægelsen, seksualbevægelsen, arbejdsløshedsbevægelsen, de boligløses bevægelse, den fascistiske ungdomsbevægelse og L.S.-bevægelsen hører vi ikke no-

get om. Derimod føres vi rundt i 1970'ernes forskellige græsrodsbevægelser, men savner en begrundelse for, hvorfor de fagoppositionelle fraktioner⁸⁾ med deres kollektive manifestationer (strejker og demonstrationer), og udbredte netværk af støttekomiteer ikke er blevet fundet værdige til optagelse blandt fredssympatisører, slumstormere, miljøfolk og militante kvinder, som de ellers har en del til fælles med.

Det samme spørgsmål kan også stilles på en anden måde, nemlig hvad berettiger Gundelach til at placere bonde- og arbejderbevægelserne, afholdsbevægelsen, BZ'ere og miljøfreaks m.fl. under samme hat og udelade andre kvalificerede kollektiver. Mit svar er, at det vist ikke rigtigt passer til teorien om, at det er overgangen fra en samfundstype til en anden, der skaber de sociale bevægelser.

Eftersom de sociale bevægelser selv er en del af de samfundsforændrende processer, ligger der en skjult tautologi i Gundelachs tese og bortset fra, at den benyttede periodisering i et traditionelt, moderne og programmeret samfund forekommer noget søgt og fremstår unuanceret i forhold til bevægelsernes opståen, så har jeg vanskeligt ved at godtage den næsten teleologiske forklaringsmodel, hvor bevægelsernes muligheder for at manifestere sig og deres interne struktur forklares med deres position i forhold til de tre samfundstyper. Eksempelvis begrundes den manglende tilslutning til afholdsbevægelsen i perioden ca. 1850–79 med, at »fremvæksten af det moderne samfund ikke var kommet så langt, at afholdsbevægelsen havde mulighed for at slå igennem« (s.152).

At se nutidens græsrodsbevægelser som en antitese til det programmerede samfunds herskende styringslogik forekommer ligeledes tvivlsom. For det første er 70'ernes bevægelser langt fra så »flade« og kollektivistiske, som de udadtil giver indtryk af, og mange af deres medlemmer/tilhængere (denne skillelinie diskuteres ikke) får på samme tid deres økonomiske vilkår og arbejdsforhold varetaget af hierarkisk opbyggede interesseorgani-

8. Se Hans Høier Nielsen & Arne J. Rolighed: »Strejker og fagopposition i 1970'erne« i Mikkelsen (1986) opus cit.

sationer. For det andet når Gundelach alt for sjældent ud over bevægelsernes selvforståelse (gælder også for hans beskrivelse af 1800-tallets bevægelser), og han får derfor sagt meget lidt om deres faktiske politiske optræden.

Græsrodsbevægelsernes flade beslutningsstruktur behøver man heller ikke at forklare med henvisning til deltagernes værdier. Tidspunktet for bevægelsernes opståen, deres (ringe) størrelse, mobiliseringsmønstre, men frem for alt en analyse af deres interesse- og aktivitetsområde samt modstandere ikke at forglemme kunne evt. begrunde det rationelle i valget af organisationsform. Jeg har således mere tiltro til den hypotese, der siger at det er (netværks)aktiviteten og aktionerne, der skaber værdierne og ikke omvendt.

Baggrunden for min kritik af Gundelach går i sin korthed ud på, at hans definition på og analyse af sociale bevægelser totalt savner en teori om modparten, hvad enten det drejer sig om godsejere, byernes borgerskab, mestrene, arbejdsgiverne, fascistiske ungdomsorganisationer, ordensmagten, de politiske partier, konkurrerende organisationer, repræsentanter for statsmagten m.v.

Jeg vil påstå, at sociale bevægelser ikke opstår og formes som følge af ændringer i de socioøkonomiske omgivelser eller nye værdiorienteringer, som hævdede af Gundelach, men opstår og formes i en proces af vedvarende interaktion med organiserede med- og modspillere. Det er ved at følge bevægelsernes/organisationernes strategiske handlen, deres mobiliseringsbestrebelse og indgåelse af koalitioner, at man undgår en for udpræget determinisme for slet ikke at tale om deciderede teleologiske fejlslutninger.

Skønt Peter Gundelach hårdnakket benægter, at hans fremstilling og periodisering er styret af evolutionær teori (s. 216), er det vanskeligt for mig at læse bogen på anden måde, end at det er de folkelige sociale bevægelser, der har stået for de væsentlige sociale og politiske forandringer i samfundet og trin for trin har løftet det op på et højere demokratisk og menneskeligt stade. Herved

placerer han sig inden for en humanistisk-normativ tradition, der både er europæisk og meget dansk, og også meget provinsiel grænsende til det narcisistiske.

Denne anmeldelse skal dog ikke slutte med disse noget syrlige bemærkninger, for det helt overvejende indtryk er, at Gundelach har skrevet en virkelig spændende og god bog. Dårilige bøger lægger man hurtigt fra sig, det gør man bestemt ikke med denne. At skrive en bog om sociale bevægelser de sidste 150 år er og forbliver »risky business« og må nødvendigvis vække til modsigelse, debat, diskussion og beundring.

Arne Gammelgaard: Krigsfanger¹

Titlen er ikke nogen særlig god varebetegnelse, da bogen i høj grad også handler om krigsfanger uden for Danmark og også om begivenheder efter krigen. Ja, forsidebilledet er fra december 1919, så der er altså fra starten lagt op til, at dette her er en noget rodet affære.

Det viser sig også at holde stik, men det er langt fra hele sandheden om den, selv om man godt nok synes, at den pågældende medarbejder på Odense Universitetsforlag burde være faldet over de mest iøjnespringende fadæser. For når Bent Blüdnikow har valgt at kalde sin bog et »billedrama«, er det vel rimeligt at forvente, at han selv lægger en vis vægt på illustrationerne og deres informationsværdi; og det gør man så også som læser, og mens det er umuligt at kontrollere det øvrige dokumentationsmateriale, kan man jo da i hvert fald kigge grundigt på billederne og kontrollere, om de i det mindste er i rimelig harmoni med den tekst, der ledsager dem.

Men nu først emnet:

Når det går hårdt til ude i verden med krig og anden galskab, bliver Danmark berørt af det på en eller anden måde, uanset at vi måske prøver at »hygge os i smug«. Under første verdenskrig holdt Danmark sig neutral militært og politisk, men slap ikke for at tage

1. Bent Blüdnikow: Krigsfanger – et billedrama om krigsfanger i Danmark under 1. verdenskrig. Odense Universitetsforlag. 1988. 143. ill. kr. 178,-.

stilling til krigens følger. B. B. beskriver i sin bog den indsats, landet kom til at yde i spørgsmålet om krigsfangerne.

De 7–8 millioner fanger, de krigsførende lande tilsammen havde i deres lejre, spillede også en økonomisk rolle som gratis arbejdskraft. Ca. 2 millioner russere som fanger i Østrig–Ungarn og næsten lige så mange i Tyskland var en del af disse staters arbejdskraftpotentiale og dermed deres mulighed for at føre krigen videre. I Rusland måtte halvanden million tyskere og østrig–ungarere arbejde hårdt f.eks. i kulminerne. De fleste fristede en kummerlig tilværelse i lejre, der gerne lå i kæmpelandets mest afsides liggende regioner.

Blev fangerne syge, var de kun til besvær for »værtlandet«, og så bukkede de under i stort tal. Fædrelandet – især Zarens Rusland – var ikke altid lige venligt stemt over for de ulykkelige mænd i krigsfangelejrene. De var jo soldater, som havde ladet sig tage til fange! Deres situation kunne synes helt håbløs, men Det internationale Røde Kors havde ikke glemt dem, og det engagerede sig kraftigt i den vældige opgave.

For Danmarks og Ruslands vedkommende blev det af betydning, at den russiske enkekejserinde, Chr. den Niendes datter, var protektrice for Russisk Røde Kors, og at hun kunne og ville bruge sin autoritet til at give Dansk Røde Kors mulighed for at arbejde til gavn for fangerne i de russiske lejre og for de russiske soldater i centralmagternes lejre. Inden hendes indflydelse hørte op i 1917, var Dansk Røde Kors og Danmark som stat blevet stærkt involveret i hjælpearbejdet i Rusland, som gav sine fanger så elendige kår, at den danske gesandt i Petrograd mente det klogest af diplomatiske grunde at tilbageholde den rapport, som en repræsentant for Dansk Røde Kors havde udarbejdet.

Det er især de dansk–russiske relationer, B. B. beskæftiger sig med, og måske burde han have holdt sig til dem alene, men sådan som han fremstiller det, kommer det samlede danske hjælpearbejde til at falde i fire faser.

Først var der »søsterrejserne«. Sammen med en repræsentant for Dansk Røde Kors rejste en sygeplejerske fra et krigsførende land

til modpartens lejre. Disse rejser blev af betydning for fangernes forhold. Der blev bl.a. fordelt medicin og serum til syge fanger, og ikke mindst takket være Thorvald Madsens indsats fik Dansk Røde Kors mulighed for at engagere sig i et storstilet hjælpearbejde. Et arbejde som hidtil har været meget lidt kendt, og som ellers nok tåler sammenligning med f.eks. den så velkendte aktion til fordel for de ca. 20.000 wienerbørn.

Røde Kors stod over for store opgaver i alle Europas lande, og for Danmarks vedkommende blev det efterhånden sådan, at staten betalte det fornødne, men så til gengæld lagde klart politiske retningslinier til grund for samarbejdet.

Sidst på året 1916 gik man i gang med at realisere en plan om at føre 1200 syge fanger fra hver af de to krigsførende blokke til Danmark for at internere dem og pleje dem i to forskellige lejre. En for russere i Horserød og en for tyskere og østrig–ungarere i Hald ved Viborg. Dette forehavende gik glat igennem, hvad angår myndighederne hos centralmagterne, mens det stødte på store vanskeligheder hos russerne. De komplicerede forhold i det vaklende zarrige blev selvfølgelig endnu vanskeligere at virke under, da revolutionens kaos satte ind i 1917. Denne anden fase af hjælpearbejdet optager langt den største del af Blüdnikows bog; det er her, han har sit engagement.

Efter store vanskeligheder lykkedes det trods alt løbende at skaffe et par tusind russiske officerer og menige til Horserød og det samme antal tyskere til Hald. Alle var syge, men med udsigt til at komme sig ved god pleje.

Tredie fase af det danske hjælpearbejde blev pånødet staten og de respektive myndigheder af russiske soldater, som flygtede fra lejre i Nordtyskland, hvilket jo på dette tidspunkt også ville sige hele Sønderjylland. Det er mistrøstigt at tænke på, at sådanne mennesker ellers i mange tilfælde blev forhindret i at overskride grænsen til Danmark ved skud fra grænsepolitiet. Ja, i nogle tilfælde satte man marinefartøjer ind i jagten på dem, der ad søvejen prøvede at nå frem til det, de troede var det frelsende Danmark.

Fjerde og sidste fase kom til at bestå i arbejdet med efter våbenstilstanden i 1918 at få krigsfanger ud af lejrene i Tyskland og få dem hjem til deres eget land via Danmark og et kortere ophold i en dansk lejr. I denne fase drejede det sig hovedsageligt om englændere og franskmænd; og det kan nok undre, at de sejrende stormagter først fik deres sidste krigsfanger hjem så sent som i 1920.

Det er vigtigt og spændende stof, Blüdnikow lægger frem i sin bog. Det er beretningen om, hvordan behjertede mennesker i eller uden for de officielle cirkler prøver at lindre medmenneskers lidelser. Men det er også beretningen om gustent politisk overlæg, om misundelse og smålighed, om kynisme og om uskøn svensk-dansk konkurrence. Det pikante forhold, at Danmarks gesandt i Petrograd, Harald Scavenius, var fætter til udenrigsministeren, og at de to herrer ikke brød sig overvældende om hinanden, kom til at spille en rolle på den måde, at gesandten undertiden optrådte mere selvstændigt – og mere menneskevenligt – end udenrigsministeren brød sig om. Gesandten syntes, det var for sølle med kun 1200 krigsfanger til Danmark. Han ville have haft 10.000, men heller ikke i denne sag bar Erik Scavenius som udenrigsminister under første verdenskrig sin »smække klinge« forgæves. Et gustent overlæg fra hans side skulle nok holde Dansk Røde Kors og enkeltpersoners entusiasme i skak. – Blüdnikow konkluderer da også dristigt, at den danske indsats skal ses som en del af en politisk livsforsikring, Danmark forsøgte at tegne med sit humanitære hjælpearbejde.

For en forsker og skribent er det en ren lækkerbissen at sætte tænderne i et stof, som ikke før har været behandlet, men det kan også mane til forsigtighed, og Bent Blüdnikow siger da også i sin indledning, at hans undersøgelse nærmest må »betragtes som et forstudium til emnet Dansk krigsfangehjælp under 1. verdenskrig«. – Hvis der kun er tale om et forstudium, må en vurdering af bogen som sådan selvfølgelig tage sit udgangspunkt i dette faktum. Bogen bygger på en lang række værdifulde kilder. Om disse kilder er benyttet og udnyttet optimalt, er en anden sag. Et »forstudium« skal naturligt nok ikke

behandle sit emne udtømmende; men der skal vel være en indre sammenhæng i det, og korrekthedskravet til de opregnede data er vel lige ubønhørligt?

Og når forfatteren har valgt at kalde sit værk »et billedrama«, er det at forvente, at illustrationerne virkelig får lov til at virke gennem deres egen værdi og ikke blot er et appendix til teksten.

Mange af billederne har en fin informationsværdi, men de bliver behandlet stedmoderligt. I bedste fald bliver de et supplement til teksten, som til gengæld er et sandt bombardement med oplysninger. Man skal sandelig være aktiv som læser, hvis man vil holde styr på alt det, der bringes frem.

Billederne falder i to grupper: portrætter og situationsbilleder. De 6–7 portrætter af danske aktører er der ikke meget drama ved. Det mest dramatiske er det portræt, som mangler, nemlig et billede af Thorvald Madsen. Forfatteren har gjort flittig brug af hans arkiv og af de billeder, dette rummer. Med al respekt iøvrigt for de mange ordensprydede, uniformsklædte herrer, der breder sig på bogens sider, virker Thorvald Madsens fravær påfaldende. Denne fremragende læge og humanist, hvis store indsats da heller ikke forbigås i bogen, burde have haft første prioritet i persongalleriet. Er det sjusk og hastværk? Sjusk er det i hvert fald, når forfatteren af og til ikke har ulejliget sig med at finde ud af, hvad et billede egentlig forestiller. Et baderum betegnes som omklædningsrum. Et skibsnavn er gengivet forkert. – I princippet kan det naturligvis være lige meget, om russiske krigsfanger er i færd med at tilså en mark, eller de er ved at lægge kartofler, men det kræver ikke speciel landøkonomisk indsigt at konstatere, at det er det sidste, de er optaget af (p. 72), men Blüdnikow siger, at de »sår en mark«. Principielt vigtigt er det derimod, om billedet på side 97 er opfattet rigtigt. I sin bog Indvandrerens Danmarkshistorie har Bent Østergaard det samme billede. Man ser nogle radmagre mænd sammen med Røde Kors folk. Østergaard siger: russiske krigsfanger, Løgumkloster 1915, mens Blüdnikow siger Ribe og lader forstå, at tiden er 1918 eller 1919, og det gør jo al verden til forskel! Begge

Debat

angiver iøvrigt, at billedet tilhører Sønderborg Slot, hvilket ikke er korrekt. Originalen beror i Åbenrå. I flere andre tilfælde er billedteksten mildt sagt lemfældig. På et billede (p. 98) kan forfatteren foruden fanger med madskåle også se tyske vagtposter. Dem kan jeg med min bedste vilje ikke få øje på. Helt utroværdig virker teksten til et billede, som angives at være fra Assens (p. 121). Ud for hotel Phønix ser man nogle elegant klædte herrer, som Blüdnikow betegner som russiske krigsfanger. Her havde lidt almen billedanalyse med tilhørende forklaring været på sin plads.

Bogen udgives med støtte fra flere fonde, og forfatteren har haft adgang til vældige arkivmængder i Rigsarkivet, i udenrigsministeriets

arkiv og i Røde Kors' arkiv, og han har skelet til pressens behandling af emnet. At emnet er stort og vigtigt, er oplagt. Erik Scavenius nævnte overhovedet ikke denne side af sit ansvarsområde, da han i 1927 skrev om sin politik. Det har denne pragmatiske politiker sikkert haft sine grunde til, men man må nok spørge sig, hvorfor Viggo Sjøkvist ikke kommer ind på emnet i sin Scavenius biografi. Hermod Lannung og Carl Krebs har i selvbiografiske værker fortalt levende, men stærkt personligt om deres deltagelse i hjælpearbejdet i Rusland. Med Bent Blüdnikows bog er emnet kommet under videnskabelig behandling, selvom resultatet har karakter af et »forstudium«.

Anmeldelser

Häxornas Europa 1400–1700. Historiska och antropologiska studier. Udg. Bengt Ankarloo og Gustav Henningsen. (Skrifter utgivna av Institutet för rätthistorisk forskning, Serie II: Rätthistoriska studier, bd. XIII), Stockholm 1987. 392 s., ill. I kommission hos C. A. Reitzels Forlag. Danske kr. 350,-

I august 1984 mødtes atten forskere i Stockholm til symposiet *Witchcraft, Sorcery, and Crime in Early Modern Europe*. Fem skandinaviske heksetro-forskere og en ungarsk fremlagde resultaterne af deres arbejde for internationale eksperter, som til gengæld i et sammenlignende øjemed præsenterede generelle temaer omkring den juridiske procedure og hekse-sabbaten.

En række af symposie-indlæggene er nu sammen med andre nyskrevne bidrag udgivet i *Häxornas Europa*. En engelsksproget udgave forventes udgivet i 1989.

Til mødet i Stockholm havde det vist sig umuligt at fremskaffe et indlæg om de islandske forhold; dette er der rådet bod på i den foreliggende bog gennem Kirsten Hastrup's artikel »Island: trollkarlar och hedendom«. Ellers præsenteres de skandinaviske synspunkter gennem fire artikler: Bengt Ankarloos »Sverige: det stora oväsendet 1668–1676«, Antero Heikkinen og Timo Kervinens »Finland: den manliga dominansen«, Hans Eyvind Næss' »Norge: den kriminologiska kontexten« og Jens Chr. V. Johansens »Danmark: anklagesernas sociologi«.

Det ungarske bidrag »Ungern: häxtro och det schamanistiska substratet« er forfattet af Gábor Klaniczay. Dertil er føjet to artikler om Estland; Maia Madars »Estland I: varulvar och giftblandere« og Juhan Kahs »Estland II: kavallerichock mot folktron« samt en om Portugal, Francisco Bethencourts »Portugal: en försiktig inkvisition«.

For *Fortid og nutids* læsere skal blot de skandinaviske bidrag præsenteres nærmere. Eftersom anmelderen selv har forfattet det danske indlæg, synes præsentationen bedst at kunne foregå som en sammenligning mellem de danske og de øvrige skandinaviske forhold.

Bare titlen på Heikkinen og Kervinens bidrag tydeliggør forskellene mellem Danmark og den ene del af den skandinaviske periferi: Finland. Af 641 kendte anklagede var blot 325 kvinder, 51%. I Danmark udgjorde kvinderne 80% af de ankla-

gede. Ganske vist steg kvindernes andel en smule, da de finske processer kulminerede i 1670'erne, men procentdelen nåede aldrig op over 60%. Regionale forskelle kan også iagttages: i Österbotten blev flere kvinder end mænd anklagede, mens der i Karelen så godt som udelukkende var tale om mænd. Når processerne studeres mere indgående, begynder et mønster at vise sig. I Karelen var de anklagede først og fremmest »kloge mænd«; og Kervinen sætter dette forhold i forbindelse med finske folketraditioner og trosforestillinger: i Finland blev det overnaturlige oftere forbundet med mænd end med kvinder. Muligvis nedbrød den centraleuropæiske hekseopfattelse dette ide-kompleks langs den finske kyst, men til Karelen nåede opfattelsen aldrig.

I den anden del af den skandinaviske periferi, i Island, findes det samme mønster. Blot 10 kvinder blev anklaget i de 120 kendte processer, altså blot 8%. Når procentdelen af henrettede tages i betragtning, bliver tallet endnu lavere: kun 4,5%. Kirsten Hastrup synes at knytte samme forbindelse som Heikkinen og Kervinen, mændene udøvede et vidensmonopol, der gjorde dem til ofre for troldomsprocesserne. Grænsen mellem visdom og magisk kraft var i praksis svær at trække, og den eksisterede overhovedet ikke indenfor kategorien »vidende«.

Disse to bidrag tydeliggør eksemplarisk et af de temaer, der kom til at gå igennem symposiet i Stockholm, center og periferi. Det 16. og 17. århundredes hekse- og troldomsprocesser var langt fra et så ensartet fænomen, som det i årevis har været den gængse opfattelse at mene. Med den kvindelige dominans lå Danmark midt i centret. På andre punkter var det ikke tilfældet.

Bengt Ankarloos bidrag bygger i det store og hele på hans disputats fra 1971 *Troldomsprocesserna i Sverige*, (og derved er såvel styrken som svagheden ved det svenske bidrag præciseret), hvor de store processer mellem 1668 og 1677 optog godt og vel 2/3 af bogen. På de 10 år blev godt 400 hekse forhørt, og omkring 1000 børns vidneudsagn blev nedskrevet; m.a.o. var der tale om masseprocesser af et omfang, der overhovedet ikke kendes fra Danmark, og den rolle, børnene spillede som »angivere«, er også ukendt. Processer af tilsvarende karakter kan faktisk kun genfindes i Baskerlandet om. 1610 og til en vis grad i de såkaldte *Zauberer-Jackl*-processer mellem 1675 og 1690 i ørkebispedømmet Salzburg. Det kan naturligvis diskuteres, hvorledes disse »børneprocesser« kom til Sverige,

men et definitivt svar er ikke givet. Det er imidlertid påfaldende, at såvel Baskerlandet som Sverige ud fra en hekseprocessernes center-periferi model må betegnes som liggende i periferien, mens Danmark atter kan betragtes som i centret.

Af forskellige årsager er Finland, Island og Sverige således anbragt i hekseprocessernes periferi. Derfor kan det også undre, at Hans Eyvind Næss af al magt søger at få Norge placeret lige midt i centret, hvorved han synes at overse Norge som periferi og Danmark som center i dobbeltmonarkiet. Desværre har Næss i den grad skåret sit bidrag til, at læserne er ude af stand til at se dette forhold. Af samme grund tager jeg mig den frihed at benytte Næss' bidrag fra Stockholm-symposiet til et forsøg på at demonstrere center-periferi opfattelsen.

Næss anfører ofte, at processerne blev ført med langt skrapper midler, end det var tilfældet i Danmark. Tortur før endelig domfældelse var ikke helt usædvanlig; præsterne og de danske fogeder spillede en meget central rolle i, at de norske processer oftere end de danske fik overtoner af djævelpagt og sabbatdeltagelse. Præsterne havde ansvar for forhørene både før og under torturen, og spørgsmålene synes at have været i overensstemmelse med de dømonologiske håndbøgers spørgelister. Næss kan konkludere (p. 322), »myndigheterna försökte alltså inte alltid göra rättgängen rättvis och laglig, utan kringgick bestämmelserna för att få så många beklannelser som möjligt«.

Stillet over for disse oplysninger, er det beklageligt at andre, mindst ligeså interessante, er blevet fjernet. Procesintensiteten var speciel høj i Finnmarken, hvor 16% af de kendte processer fandt sted, hvilket skal stilles over for den kendsgerning, at under 1% af den norske befolkning boede i Finnmarken. I 1609 ved vi, at myndighederne i København krævede processer i Finnmarken, fordi man havde observeret en særlig slags trolddom i monarkiets nordligste og *fjernest* (anm. fremhævning) del. Ligeledes ved vi at Christian III anbefalede, at lutheranismen kun langsom skulle indføres i Norge for at undgå oprør. M.a.o. var myndighederne klar over, at forholdene i Norge var meget forskellige fra forholdene i Danmark: ikke blot gav de fjerneste egne grobund for den værst tænkelige trolddomsudøvelse, men stod man ikke også over for et næsten hedensk folk?

Christian IIIs anbefaling skal ses i lyset af, at det tog længere tid i Norge at få enten fjernet eller omskolet de tidligere katolske præster. I 1568 konstaterede en dansk kommission, at der var alt for mange helgenbilleder i Bergens kirker. Da biskopen fjernede billederne, var resultatet stærke protester fra befolkningen og magistraten. Dette tydeliggør, hvor svært det ville blive at få lutheranismen gennemført, og bag katolske relikter kunne muligheden for trolddom ligge gemt. Dertil kom, at da biskop Jørgen Eriksen i Stavanger i 1593 fik gennemtrumfet en kriminalisering af den hvide

magi, af de »kloge kunster«, var en af præmisserne selvfølgelig, at de remsere, de »kloge folk« benyttede, ofte havde deres oprindelse i katolske bønner.

Af selv samme grunde måtte der skrives langt hårdere ind over for Norge end over for Danmark. En del taler for, at centralmyndighederne i København rent ud sagt begyndte en hårdhændet akkulturationsproces i Norge, der havde til hensigt at føre nordmændene ind i de rette lutheranske tankebaner. Noget kunne tyde på, at myndighederne følte, at den hårde politik havde opfyldt sin mission. Vi ser følgelig, at da den fælles trolddomsforordning blev udstedt i 1617, blev de »kloge kunster« om ikke afskriminaliseret, så blev straffen i Norge dog formildet fra dødsstraf til landsforvisning.

Næss kan således nok have ret i, at det var danske fogeder og præster, der stod bag den brutale gennemførelse af trolddomsprocesserne i Norge, mens hans forklaringsmodel forekommer simpelthen for bastant. Hvad enten han havde valgt en center-periferi-model eller en akkulturationsmodel, ville han have opnået et mere nuanceret billede, der ville kunne give ansatser til en forklaring af, hvorfor forholdene var anderledes i Norge, end de var det i Danmark.

Häxornas Europa afsluttes med et spændende bidrag af E. William Monter, der kan påvise en sammenhæng mellem de store svenske processer og Salem-processerne i 1692 i Massachusetts. Nok var Skandinavien periferi i forhold til hekseprocessernes centraleuropæiske center, men påvirkning udgik også derfra.

Jens Chr. V. Johansen

Niels Hemmingsen. *Vejlledning i ægteskabsager 1572*. Oversat og med indledning og noter ved Richard Mott. Forlaget Øresund, 1987. 167 s. Ill. Kr. 180,-

Ægteskabslovgivning i Danmark, især efter reformationen, er nok et område, der er værd at beskæftige sig med og et initiativ som dette, oversættelsen af Hemmingsens latinske skrift fra 1572, bør hilses velkomment. Da undertegnede ikke er filolog og ikke kender det latinske forlæg, må jeg nøjes med at bedømme oversættelsen ud fra dets læseværdighed. Den virker levende og mundret og absolut værd at læse.

Desværre må oversættelsen stå alene, idet hverken indledning eller noter er til hjælp for læseren. Indledningen består af nogle løserevne betragtninger over Hemmingsen, middelalderfilosofi og »kejsrerretten«, hvor især det sidste åbenbart har til hensigt at forvirre snarere end at oplyse læseren. Den afsluttes med et kort karakteristik af Frederik II som en drukkenbolt, der efter »flere års trakasserier« afsatte Hemmingsen som professor. Bortset fra at udgiveren herved ignorerer senere års forsk-

ning, især af Frede P. Jensen, der har givet et betydeligt mere nuanceret billede af denne mark, så drejer disse »trakasserier« sig om de dogmer, der dannede grundlaget for den endnu unge og stadig sårbare danske lutheranske kirke.

Noterne er oplysende omend ikke alle relevante, og det er ganske tilfældigt, hvad der er forklaret og hvad der må stå alene.

Det havde været bedre, om udgiveren havde sat sig ind i sit emne og besluttet sig til enten at lave en ordentlig kildeudgave, indeholdende den latinske tekst med oversættelsen plus Hemmingsens danske tekst, også fra 1572, samt ordforklaringer og oplysninger om originaludgaver, eller en kommenteret oversættelse med en kvalificeret diskussion af værkets betydning for Frederik II's ægteskabsordnans fra 1582, af dansk ægteskabslovgivning og retspraksis fra reformationen til 1582, af udenlandsk lovgivning, der har haft indflydelse i Danmark, samt en præsentation af Hemmingsens liv og værker.

Grethe Jacobsen

Hans Krongaard Kristensen: Middelalderbyen Viborg. Forlaget Centrum, 1987. 155 s. Ill. Kr. 275,-.

Anemette S. Christensen: Middelalderbyen Odense. Forlaget Centrum, 1988. 204 s. Ill. Kr. 295,-.

Marianne Johansen: Middelalderbyen Køge. Forlaget Centrum, 1986. 110 s. Ill. Kr. 245,-.

Det store projekt om 11 middelalderbyer, der startede udgivelsen af resultaterne af projektet med Middelalderbyen Ribe i 1985 (anmeldt i Fortid & Nutid 1985 – 4. hft.), har efterhånden barslet med flere bøger. De tre foreliggende værker er i samme udstyr som den første, dvs. i stift bind, stort format og tospaltet sat op. Det er rimeligt, men lidt kedeligt boghåndværk. Man kan måske diskutere, om omslagets farve (lilla) er smuk.

Alle de hidtidige udgivelser (og formentlig også de øvrige) følger et vist mønster i disposition, omend der er blevet plads til mindre afvigelser. I hovedsagen er rækkefølgen i beskrivelserne som følger: Først gennemgang af kilder og litteratur, dernæst naturgeografiske forhold, ældre bebyggelser i området, trafikforhold, befæstning, gejstlige institutioner, gader og torve, ejendomsforhold, administration og verdslige institutioner, bebyggelsen, reformationens betydning for byen og sluttelig en kronologisk opbygget sammenfatning. Alle værker er naturligvis forsynet med sted- og sagregister, kilde- og litteraturfortegnelse samt et engelsk resume. Med undtagelse af Middelalderbyen Køge forefindes ligeledes forskellige bilag til uddybelse af f.eks. ejerforhold, gadenavne m.m.

Ensartetheden i værkernes emneopdeling er hensigtsmæssig for brugerne, da man forholdsvis

nemt kan sammenligne de forskellige byers udvikling indenfor de behandlede emner, hvilket er et af formålene med undersøgelserne.

Som fast fællestræk kan også nævnes, at alle bøger har et enslydende forord med en redegørelse for Projekt Middelalderbyens formål og forløb.

Hans Krongaard Kristensen har i Middelalderbyen Viborg fået bistand af Jens Velløv, der har forfattet et par afsnit om byens gejstlige institutioner, ligesom Anemette S. Christensens værk om Odense har Per Kristian Madsen som forfatter af to kapitler om hhv. »Byen nord for åen. Befæstning og møller« og de gejstlige institutioner

Alle tre værker er grundige og saglige, man får alle de topografiske oplysninger, man kan ønske sig på et fornuftigt grundlag. Som udgangspunkt for videre undersøgelser, sammenlignende eller af enkelte byer, må disse værker siges at være uvurderlige. Men det er karakteristisk, at form og fremstilling ikke er beregnet på at gøre bøgerne let tilgængelige for lægmand. Ligesom det var tilfældet med værket om Ribe, priser man sig som læser lykkelig for det sammenfattende afsnit til sidst, uden hvilket det er meget svært at overskue den brogede og store mængde af oplysninger, der findes i de enkelte kapitler. Det kan derfor anbefales, at man starter med at læse sammenfatningen. Det vil også være en god ide at have et moderne kort over både by og omegn liggende foran sig, når man skal orientere sig om diverse arkæologiske fund og huse, der beskrives. Her hjælper de anvendte kort ikke meget, medmindre man er stedkendt i den pågældende by.

Af det foregående kunne man måske fristes til at tro, at de tre bøger er meget lig hinanden. Det er imidlertid kun tilfældet ved en overfladisk betragtning. Det kommer tydeligt frem, at de tre byer har en helt forskellig karakter, alene på grund af årsagerne til deres opståen og deres beliggenhed. Viborg er en indlandsby, hvis opståen skyldes naturgivne vejforløb, tingsted og religiøse institutioner. Den er opstået i vikingetiden ud af en spredt bebyggelse af vanskeligt erkendelig karakter, har udviklet sig på grund af centrale religiøse og verdslige (retlige) funktioner for en landsdel (Nørrejylland), og skifter karakter ved reformationen, der medfører nedlæggelse af mange af de gejstlige institutioner. Odense er ligeledes opstået i vikingetiden ved en vigtig trafikåre, har fået en central funktion af kirkelig art (nævnt første gang som bispeby 988 i et tysk dokument, og har også siden haft en central position for en landsdel, Fyn. Men Odense har haft en havn med sejlmuligheder til og fra, mens Viborg har haft forholdsvis langt til Limfjorden. Deres senere udvikling viser jo også, at Odense har haft bedre naturlige forudsætninger for at blive en storby. Viborg har ligesom Roskilde bemærkelsesværdigt mange sognekirker, nemlig 12 i middelalderen (dertil kommer klostrenes kirker), hvilket ikke har været tilfældet for Odense (tre plus domkirke).

Køge er først anlagt mellem 1280 og 1288, har gode besejlingsforhold, men ingen centralfunktioner overhovedet, bortset fra sin funktion som handelssted for sit opland.

Den forskellige alder mellem Køge på den ene side og Viborg og Odense på den anden afspejles naturligvis i karakteren af kildematerialet, både det skriftlige og det arkæologiske. Der er foretaget forholdsvis mange undersøgelser i både Odense og Viborg, hvilket også har været nødvendigt for at klarlægge deres oprindelse i vikingetiden. De er åbenbart nogenlunde jævnaldrende som bysandsfund og har måske ovenikøbet begge en hedensk religiøs fortid som kultsteder. Køges ældste historie kan belyses i skriftlige kilder og vi kan ovenikøbet næsten præcist tidsfæste dens opnåelse af købstadsstatus. Både Viborg og Odense har været store og betydningsfulde byer efter middelalderlige forhold, mens Køge aldrig har kunnet prale af nogen glørværdig fortid. Køge er typen på den almindelige handelsplads, grundlagt som købstad af kongemagten i løbet af 1200-årene med en funktion som marked for den lokale handel. Odense og Viborg har centrale funktioner af administrativ karakter, som ikke findes i Køge.

Reformationen fik forskellige virkninger for de tre byer som en naturlig følge af den forskellige gejstlige dominans. Viborg ændredes kraftigt som følge af nedlæggelser af gejstlige institutioner, kirker og kirkegårde, Odense, som var knap så domineret af gejstligheden, ændredes noget, mens reformationen praktisk taget ikke satte sig topografiske spor i Køge. Økonomisk kunne man forestille sig, at især Viborg ville have lidt under gejstlighedens nedgang, men det ser interessant nok ikke ud til at være tilfældet. De ændringer der sker, synes at være rent topografiske i form af bebyggelse af kirkegårde og fjernelse af kirker.

Det ligger i oplægget til publikationerne af Projekt Middelalderbyen, at der først og fremmest skal være tale om opsamling af det ved projektets afslutning kendte kildemateriale om de forskellige byer i middelalderen. Den afsluttende sammenfatning har så karakter af en kortfattet syntese, anlagt på baggrund af dels tidligere undersøgelser, dels supplerende udgravninger og borer i projektets regi. Det omfattende arkæologiske materiale fra Viborg og Odense er her for første gang præsenteret i sammenhæng med alt andet tilgængeligt kildemateriale, og man ser for første gang Køges middelalder sat i sammenhæng med andre byers udvikling. Det bliver meget interessant at se alle 11 udgivelser i sammenhæng, således at man får et repræsentativt udsnit af landets middelalderbyer. Hvis kvaliteten og grundigheden i alle efterfølgende publikationer fra projektets side svarer til de hidtidige, så har projektet opfyldt sine mål.

De anker, der kan anføres overfor de enkelte værker, er som nævnt uoverskuelighed og manglende læsevenlighed. Især bindet om Viborg er

præget af en lidt kompliceret fremstillingsform (om man kan lide anvendelsen af ordet »omendskønt« i moderne dansk i stedet for »selvom« er måske en smagssag), og desuden er kvaliteten i de anvendte illustrationer ikke altid overbevisende. Især et foto af Borgvold (s. 116) giver problemer, da man faktisk overhovedet ikke kan se andet end fortov, vej og træer på fotografiet. Kortmaterialet er generelt glimrende, men det grundkort, som projektet har udarbejdet (vist s. 11), er i så lille format, at man nærmest skal bruge lup for at læse gadenavnene og matrikelnumrene. Endelige bemærkes det, at kortlæsningsningen på det engelske summary ikke kan have været alt for grundig. Alene i det første afsnit kan tælles fire tryk- eller stavfejl. Alt dette er imidlertid petitesser i forhold til den nytte, fremtidig forskning i Viborgs ældste historie kan have af dette værk.

Værket om Odense er noget lettere læseligt, især Per Kristian Madsens afsnit er en fornøjelse at læse. Men også her er illustrationerne af og til svære at få noget ud af. Det ser ud som om materialet er gengivet i en for mørk kvalitet, men der er ikke anvendt så mange fotos som i Viborgbogen, og kortmaterialet står naturligt nok klarere. Grundkortet over Odense skal man bruge lup for at læse gadenavne på, hvilket ikke er for heldigt. Her er matrikelnumrene slet ikke med.

For såvel værket om Viborg som værket om Odense gælder, at de holder sig indenfor de af projektet afstukne grænser. Der er tale om topografisk beskrivelse, og alle overvejelser og diskussioner angår den topografiske udvikling. Her adskiller Køgebogen sig noget fra de andre, idet der er blevet plads til adskillige fornuftige betragtninger over den videre betydning af anlæggelse og fremvækst af byen i forhold til både nært og fjernere opland, og Køges rolle i forholdet til andre byer i Øresundsregionen overvejes også. Værket er altså mere sammenhængsorienteret end de øvrige. Særlig interessant forekommer konstateringen af, at Køges gadenet stadig falder sammen med det oprindelige, ligesom det forekommer sandsynligt, at man ved anlæggelsen bevidst har arbejdet med krumme gader for at bryde blæsten. Middelalderbyen Køge er generelt let læselig og mere overskuelig end de andre. Det er selvfølgelig tildels et resultat af et væsentlig mere overskueligt kildemateriale end for de andres vedkommende, ligesom byens historie heller ikke er så lang og broget. Men fremstillingsformen, det sproglige, er væsentlig venligere overfor læseren, hvad man glæder sig over. Illustrationerne lider under de samme mangler som nævnt ovenfor. Det fotografiske materiale er simpelthen gengivet for dårligt og i for småt format, og grundkortet er svært at læse gadenavne på. Derfor den ovenfor nævnte kommentar om, at det letter forståelsen af fremstillingerne at have et moderne kort ved siden af sig under læsning af alle tre værker.

Ser man bort fra irriterende detaljer, så vil især professionelle historikere og arkæologer sammen med kyndige lokalhistorikere kunne få uendelig meget glæde af disse værker, der rummer et væld af oplysninger, som ikke tidligere har været offentliggjort.

Alle med interesse for middelalderens byer må hilse projektets publikationer velkomne, og forskningsrådet må siges at have fået noget for sine penge. Fortsætter linien i de resterende værker, har vi fået et værdifuldt instrument af betydning for historieforskningen.

Flemming Nielsen

Anders Monrad Møller: Jagt og skonnert. Studier i den danske provinssøfart i tiden fra 1814 til 1864. Falcon Bøger. 1988. 273 sider + 1 microfiche, ill. Kr. 295,-.

Når Anders Monrad Møller udgiver en ny bog, forventer man, at den både omhandler et væsentligt emne og er meget velskrevet. Og lad det være sagt med det samme: begge dele opfyldes til fulde i »Jagt og skonnert«.

Bogen er på flere måder en fortsættelse af forfatterens disputats, »Fra galeoth til galease. Studier i de kongerigske provinssøfart i det 18. århundrede«, som udkom i 1981 (jævnfør min anmeldelse i bind XXIX 1982 side 522–525). Kronologisk er fremstillingen nu fortsat fra 1814 til 1864. Tematisk er behandlingen noget udvidet. Fremstillingen falder således i tre afdelinger, hvoraf den første (om selve handelsflåden og dens sammensætning, ejerforhold og skibsbygning) nogenlunde svarer til disputatsens temaer, medens anden del (om rammerne for skibsfarten hjemme og ude, nemlig havne, skibsafgifter, traktater og konsulatsvæsen) og tredje del (om udenrigsfarten) er nyoptagne temaer. Denne udvidelse af horisonten har gjort behandlingen af perioden 1814–1864 særdeles perspektivrig.

Allerede fra starten lægger Anders Monrad Møller ud med en velopløst polemisk gennemgang af hovedværkerne i den danske søfartslitteratur. Han konstaterer dér helt korrekt, at dels har første halvdel af 1800-tallet aldrig fået nogen grundig behandling, og dels er det lidet, der er skrevet om perioden, domineret af, hvad han kalder »københavnneriet som traditionsbærende element i dansk søfartshistorie«. Hele Monrad Møllers bog kommer da også til at danne en modpol til hovedstadscenteringens fantasiløshed og oftest ringe faglige kvalitet.

For perioden fra 1832 og frem har Monrad Møller således som den første anvendt den foreliggende omfattende publicerede søfartsstatistik! For årene mellem 1814 og 1832 er det derimod mere forståeligt, at han er den første, som har sat sig for at fremdrage de mange data fra utrykte arkivalier

såsom de enkelte toldsteders skibslistor, suppleret med oplysninger trykt i Handels- og Industritidende for visse år. Forfatteren beskæftigede sig med beslægtede emner allerede i bogen »Københavns handelsflåde 1814–1832. En historisk statistisk detailundersøgelse« fra 1974; desuden kommer hans velkendte skarpsindige og udbytterige arkivheuristik til god gavn.

Bogen viser ved hjælp af de mange opstillede tabeller og grafer, at provinsslådens nettotonnage tab under Napoleonskrigene var relativt lille – og endda hurtigt blev genvundet. Blandt de særlig udprægede vækstområder allerede i 1820'erne var Sydfyn. I 1832 var der hjemmehørende cirka 16.000 kommercelæster i henholdsvis København, de kongerigske provinser, Slesvig og Holsten; men i 1862 var tallene henholdsvis 20.000, 50.000, 30.000 og 25.000 læster de fire steder. I de kongerigske provinser var fremgangen geografisk meget bredt fordelt – hele tiden med Svendborg, Ålborg og Fanø som de største tolddistrikter.

Den kraftige tonnagestigning skyldtes dels, at der blev flere skibe, dels at disse blev større. I 1820'erne var jagten den dominerende fartøjstype; men da denne af praktiske grunde ikke kunne bygges større end cirka 50 kommercelæster, afløstes den efterhånden af skonnerten, som kunne gøres større og endda havde en mere handy rigning.

I spørgsmålet om fartøjstyperne – som i bogen i øvrigt – er der ingen tvivl om, at Anders Monrad Møller har ret i sine konklusioner. Men selv om han overalt forholdsvis indgående gør rede for sin heuristiske og teknisk-metodiske fremgangsmåde over for det ofte ufuldstændige kildemateriale, kan det være svært at danne sig et præcist indtryk af pålideligheden af de opstillede tabeller (eksempelvis side 51f og 214–216).

Dette gælder også i høj grad, når talen er om ejer- og rederiforholdene, som de giver sig til kende i toldlisterne fra de udvalgte år 1828, 1843 og 1858.

Afsnittet om provinssens havne er helt nyt i den forstand, at de aldrig tidligere har fået nogen samlet historisk fremstilling. Udbygningen af de seks udvalgte havne blev til i frugtbar samvirke mellem overordnet central kontrol og lokale interesser. Modernisering og nyanlæg svarer ganske godt til stigningen i den samlede tonnage.

Endelig danner en grundig og nyttig gennemgang af reglerne for skibsafgifter, traktaterne med fremmede magter og hele konsulatsvæsenet baggrund for den afsluttende beskrivelse af de kongerigske provinssers udenrigssøfart. Her beholdt Norge efter 1814 i lang tid sin position som vigtigste søværts handelspartner; men forskellige østersøhavne fik stigende betydning; England og Skotland var imidlertid allerede omkring 1830 nået op på siden af Norge og var gennem resten af perioden frem til 1864 langt den vigtigste destination. Sejladsmønstrene er først og fremmest beskrevet ud fra konsulatsarkiverne – som er endnu en hidtil meget sparsomt udnyttet kildegruppe.

Afsluttende drøfter Monrad Møller kort, men overbevisende årsagerne til provinsflådens opsving, som blandt andet gav sig udslag i tredoblingen af tonnagen gennem det undersøgte halve århundrede. Årsagen hertil var ikke alene at finde i landbrugets produktionsstilvækst med deraf følgende korneksport. Der var i lige så høj grad tale om, at provinsflådens ejere på et tidligt tidspunkt gik ind i rederidrift i moderne forstand og lod skibene sejle i fragtfart, som var klart adskilt fra handel som sådan.

Ved skæbnens ironi fragtede sejlskibene fra England først og fremmest kul hjem, som blandt andet skulle bruges i de opdukkende dampskibe. Disse koncentrerede sig dog endnu mest om persontransport, postbesørgelse og lidt stykgodstransport. Sejlskibenes svanesang kom først til at ligge efter 1864.

Forhåbentlig vil Anders Monrad Møller fortsætte sin meget kompetente og veloplagte fremstilling også for den periode.

Erik Gøbel

Samspillet mellem organisationer og stat. Studier inden for indenrigsministeriets og handelsministeriets område 1879–1950. Af Birgit Nüchel Thomsen, August Wiemann Eriksen, Michael Hertz og Karen Hjort. Administrationshistoriske studier nr. 13. Rigsarkivet og G.E.C. Gad. 1987. 435 s. Ill. Kr. 134,-.

I Rigsarkivets fortræffelige serie af administrationshistoriske studier er man med denne bog nået til nr. 13, og lad det være sagt med det samme: Det har absolut ikke været uheldbringende at blive placeret med det nummer, også selv om der for en gangs skyld har været flere forfattere til en af seriens bøger.

Undersøgelser af forholdet mellem stat og organisationer hører til et af de uopdyrkede områder inden for historieforskningen. Vel har man været klar over eksistensen af et udbygget samspil mellem staten og organisationerne, men deciderede historiske undersøgelser af relationerne og konsekvenserne heraf er yderst sparsomme både i den danske og den internationale litteratur. Det er blevet ved den politiske historie med stærk fokus på ledende politikere og deres ageren i en udvalgt varm sag. Historikerne har taget grundlovens ord om, at den lovgivende og udøvende magt ligger hos Folketing og regering, for pålydende og har vendt det blinde øje til den indflydelse, der kunne ligge hos uautoriserede politiske aktører som centraladministrationens embedsmænd og organisationernes folkevalgte og ansatte ledelser.

Derved er studiet af samspillet blevet overladt til politologerne, som har skrevet både meget og godt om emnet. Men set med en historikers øjne har det betydnet, at perioden før 1945 er blevet meget lidt

behandlet. Desuden har politologerne interesseret sig mere for generelle strukturer end konkrete processer, og specielt har korporatisme-begrebet været behandlet meget i de sidste 15 års politologiske litteratur.

Affødt heraf er historikerne også i de seneste år blevet mere interesserede i samspillet. Senest har således Statens Humanistiske Forskningsråd iværksat et initiativområde omkring dansk politik, hvor der bl.a. bliver lagt vægt på interesseorganisationernes rolle i den politiske proces. Leder af dette initiativ er *Birgit Nüchel Thomsen*, som også er ankerkvinde på denne bog.

Hun redegør i det indledende afsnit kort og klart for den hidtidige politologiske forskning og lægger især vægt på spørgsmålet om, hvor den faktiske indflydelse ligger. Er den hos politikerne, i centraladministrationen, hos organisationerne eller hos dem allesammen i et komplekst samspil, der leder frem til en sektorisering af bestemte politikområder?

I fire lange artikler undersøges Handelsministeriets indflydelse i forhold til især Indenrigs- og Udenrigsministeriet, organisationernes indflydelse på Handelsministeriet og politikernes betydning for politikudformningen.

August Wiemann Eriksen lægger for med en interessant og meget kompetent artikel om Handelsministeriets oprettelse (s. 35–151). Ministeriet blev til i 1908, men forud var gået tre årtiers pres fra handelsorganisationerne for at få oprettet et handelskammer eller departement, som kunne fremføre deres interesser og bryde agrardominansen. Men netop synet på et handelsministerium som byorganisationernes forlængede, upolitiske arm i regeringerne skulle blive stærkt medvirkende til, at ministeriet frem til 30'ernes reguleringsekonomi var meget svagt. Andre ministerier var vrangvillige til at afgive betydningsfulde ressortområder. Det var også vanskeligt for det nye ministerium at tiltrække embedsmænd fra de øvrige departementer. Men først og fremmest var ministeriet politisk svagt. Mange skiftende og svage ministre gjorde deres til det, men mest afgørende var egentlig ministrenes definition af deres egen rolle. Handelsministrene var som regel grosserer og opfattede sig selv som byerhvervenes talerør i regeringerne. Men herved blev ministrene og ministeriet mere et mellemlid mellem organisationerne og regeringerne end et ligeværdigt led i centraladministrationen og regeringerne. Efter at Det Radikale Venstre havde overtaget regeringsmagten i 1913 søgte de med held at udpege en politiker til handelsminister. Men Venstre med dets forkærlighed for sektorisering af politikken faldt i 1920 tilbage i den gamle skure og udnævnte en grosserer.

Michael Hertz redegør i den anden artikel (s. 153–232) for de langvarige forhandlinger, der ledte frem til den reviderede næringslov i 1931. Formålet med artiklen er at belyse den indflydelse, som de forskellige aktører – organisationer, em-

bedsmænd, politikere – havde på en konkret lovgivning, og det er der kommet en interessant, omvendt end til tider lidt for detaljeret artikel ud af.

Hertz viser, at centraladministrationen allerede før 1. Verdenskrig fik fastlagt, hvem der kunne betragtes som hovedorganisationer og dermed være forhandlingsberettigede i modsætning til brancheforeninger eller sammenslutninger, der ikke kunne siges at have en tilstrækkelig bred medlemskare til at kunne tale på hele standens vegne.

Med organisationernes deltagelse i udvalg og kommissioner blev det principielle spørgsmål om forholdet mellem kommissioner og rigsdag flere gange berørt. I hvor vid udstrækning binder en kommissionsbetænkning regering og parlament, og er det en kommissions opgave at politisere ved at skabe kompromiser og så vidt muligt enige indstillinger, eller er det en kommissions opgave blot at klarlægge synspunkterne hos de enkelte parter (erhvervsgrøene)? Det Konservative Folkeparti har traditionelt lagt stærk vægt på magtens tredeling, medens både Venstre og Socialdemokratiet har været mindre betænkkelige ved at give kommissioner en fremskudt placering.

Michael Hertz får meget godt belyst de underliggende holdninger i næringslovgivningen hos partierne. Socialdemokratiet var ud fra et forbrugersynspunkt den stærkeste fortalere for fri konkurrence mellem de næringsdrivende, medens både V og K ønskede reguleringer. Hertz' arkivgranskninger i organisationernes og Handelsministeriets arkiver sætter ham også i stand til nøje at følge forholdet mellem de to parter. Han kan herigenem vise, at ikke alene var handelsorganisationerne afhængige af ministeriet. Grosserer-Societetets Komités opbakning og sagkundskab var også en livsbetingelse for Handelsministeriet. Hertz påviser også, at der på trods af liberalisme og de-regulering i 20'erne skete en øget inddragelse af organisationerne i forvaltningen.

En lille rettelser: den anden aktieselskabslov er ikke fra 1929, men fra 1930 (s. 168).

Karen Hjorth følger i sin artikel spillet om lukkelovgivningen 1908–1950 (s. 233–306). Dengang som nu var en revision af lukkeloven en lang affære, hvor synspunkterne ikke altid fulgte partilinerne, og hvor det for organisationerne kunne være vanskeligt at holde styr på gelederne. Artiklen bekræfter Michael Hertz' bidrag i, at der i 20'erne skete en ændring af forholdet mellem organisationer og parlament/centraladministration. Hvor 1922-lukkeloven var blevet til som forslag i ministeriet, blev det praksis fra den begyndende revision få år senere, at de interesserede parter udarbejdede lovforslaget. Som noget nyt kom der fra SR-regeringens tiltræden i 1929 forbrugerrepræsentanter med i kommissionen. Fra omtrent samme tidspunkt blev omfangsrige kommissioner kutyme og forsøg på at barbere i antallet blev stærkt afvist af de forskellige parter.

Forfatterens konklusion er i øvrigt, at de væsentligste ændringer i lukkeloven ikke så meget er blevet til som følge af kommissions- og folketingsbehandling, men mere er et udslag af verdenskrigenes vaner med kortere arbejdstider.

Birgit Nüchel Thomsen slutter bogen af med en interessant og velskrevet artikel om monopollovgivningen 1919–1937 (s. 307–411). Indsigt med karteller og monopoler var allerede under den radikale regering 1913–20 en mærkesag, men en effektiv lov blev standset af regeringsomvæltningerne i 1919–20. Den efterfølgende V-regering var ret ligeglad med en monopollovgivning, indtil den med erfaringerne fra 20'ernes heftige arbejdskampe kom på andre tanker, omend dens begreb om karteller og monopoler var temmelig uudviklet. Resultatet blev det, som Venstre kaldte erhvervsfrihedsloven af 1929 – af modstandere kaldt tugthusloven – og som var vendt mod lønmodtagerorganisationerne. Men byerhvervsorganisationerne blev også ramt. Da SR-regeringen i 1936 fik flertallet i begge ting, blev loven ophævet til lige stor glæde for lønmodtagere og arbejdsgivere.

I brede kredse af Venstre var man stærkt kritisk overfor monopoler og prisaftaler, men partiet med Madsen-Mygdal-fløjen i spidsen ville på den anden side ikke vide af statsregulering. For dem at se skulle fri konkurrence gøre kål på karteller. Sammen med de Konservatives og Industrirådets kraftige modstand måtte resultatet blive en meget vatet prislov i 1931. SR-regeringen ændrede loven i 1937 til en moderne prisafalelov med registreringspligt og mulighed for priskontrolrådet for at tage undersøgelser op på eget initiativ.

Det er en meget spændende sag, *Birgit Nüchel Thomsen* har boret i, og den peger også på nogle generelle træk i politikudformingen. Først og fremmest viser undersøgelsen, at jo mere politiseret og principiel en sag er, jo ringere indflydelse har organisationerne på udfaldet. I den situation bliver rigsdagsudvalgene det centrale politiske beslutningssted. En så stærkt politiseret sag som monopollovgivning giver også kun et ringe samspil mellem centraladministrationen og organisationernes administrative ledelse. Samspillet foregår i stedet mellem medlemmerne af rigsdagsudvalgene og organisationernes specielt nedsatte udvalg.

Er man tilhænger af magtens tredeling peger undersøgelsen i den glædelige retning, at partierne i politiserede sager optræder relativt uafhængigt af organisationerne. Der er naturligvis en vis sammenflydning mellem parti og organisationer, f.eks. mellem de konservative og Industrirådet, men det er mere et udslag af nogle fælles grundholdninger end af organisationspåvirkning af politikerne. Går partiernes kort- og langsigtede mål på tværs af organisationernes interesser, vejer de politiske interesser tungest. Det er i det mindste konklusionen på denne undersøgelse.

Alt i alt er bogen et rigtigt godt eksempel på, hvad arkivarerne på Rigsarkivet bruger deres

forskningstid på. På plussiden tæller også, at der er tale om smukt boghåndværk, og at bogen har et fyldigt navne- og stikordsregister. Desuden er den rørende billig. 134 kr. for 435 indholdsrige sider i stiv indbinding.

Flemming Just

Husmandskonerne fortæller. 15 erindringer fra det 20. århundrede. Ved Marianne Zenius. Gad 1987. 223 s., Ill. Kr. 148,-.

Vi der valgte landet. En bog om kvinder i dansk landbrug. Ved Ulla Skovsbøl Knudsen. Forlaget Klim 1988. 280 s., Ill. Kr. 248,-.

I anledning af De danske Husmandsforeningers Husholdningsudvalgs 50 års jubilæum har Marianne Zenius redigeret en fin samling af beretninger om husmandskonernes liv og virke.

Erindringerne er indsamlet i forbindelse med forarbejdet til bogen *Landbokvinden i det 20. århundrede* (1982). Erindringerne blev skrevet efter en spørgeliste, der skulle sikre konkrete oplysninger om kvindernes barndom, ungdom, ægteskab og deres gøremål ude og inde. Det forekommer skematisk, ikke desto mindre er erindringerne meget læsevenlige og indsigtfulde. Der er liv og glød i beretningerne. Det kan blandt andet skyldes, at foruden at kvinderne har haft et meget arbejdsomt liv, så er det kvinder, der har haft overskud til at engagere sig udadtil i husholdningsforeninger, menighedsråd, ungdomsforeninger, skolekommissioner og meget andet. Erindringerne er redigeret således, at vi ikke får f.eks. 15 næsten ens beskrivelser af storvask. De er dernæst udvalgt, så der er en geografisk spredning, medens kvinderne derimod ikke afviger så meget i alder. De er født i årene fra 1897–1919.

Hver af de 15 erindringer indledes med data om personen: fødselsår, -sted, forældrenes stilling og året for indgåelse af ægteskab. Flertallet af kvinderne har levet både deres barndom og voksenliv på en lille ejendom. At ernære sig selv og sin familie på et husmandsbrug kan ikke lade sig gøre i dag. Det er godt, vi har fået et dokument fra den del af befolkningen, der har rod i dette miljø.

Erindringerne fremtræder med titler fra erindrings skrivelserne. Her kan nævnes: »Vi har haft gode, slidsomme år«, »Barndommens ydmygelse glemmer jeg aldrig«, »Vi købte intet, før vi havde pengene«, »Det gav rank ryg og lyse tanker« og »Den dag spiren blev lagt til rødstrømpen«.

Mange af kvinderne har hjulpet til i mark og køkken og malket fra de var 6–7 år, samtidig med at de fulgte hverandendagsskolen. Tid til at læse blev der ikke; det skulle man snige sig til i sene aftentimer under dynen. Flere af kvinderne har siden udvidet deres kundskaber ved at gå på aftenskole, husholdningskurser og ungdomsfore-

ningsmøder. Det var ellers ikke så lige en sag, man skulle spørge om lov til at gå ud om aftenen, når man arbejdede som tjenestepige på en gård. »Der blev jo på en måde ført opsyn med os, hvad tid vi kom hjem, men det følte vi som noget naturligt«. Der er erindringer om gode pladser, hvor kvinderne følte sig som én af familien og om barske vilkår, hvor de måtte slæbe, så i hvert fald en af kvinderne fik mén af det resten af livet.

»Der er ikke nogen ting, der giver ro i sind og tanke som at arbejde for sig selv«. I deres ægteskab på de små ejendomme har kvinderne oplevet 2–3 voldsomme kriser. Tiden under første verdenskrig, 1930'erne og rationeringerne under 2. verdenskrig. Alligevel lyser der glæde og tilfredshed ud af det slidsomme liv. Erindringens slår hjælper utvivlsomt, men der er også værdier, der har dybde som f.eks. nabo-hjælpsomhed ved fester, sygdomme og arbejde. Men også over de særlige vilkår at kunne holde fri, når de selv ville. Trods små kår var man sin egen herre.

Mange af kvinderne stammer fra børnerige familier. En f.eks. fra et hjem, hvor de var ni børn, der var født i løbet af 11 år. En anden fra et hjem, hvor der var 12 børn født i løbet af 20 år. Var det barndommens vilkår, der var en af årsagerne til fødselsbegrænsningen i det 20. århundrede? Det tyder det på. »Vi var ikke plaget med børn, kun en datter fik vi«. – »Min mand sagde også, før vi blev gift, at så mange børn skulle vi ikke have. Det skulle hans børn ikke stå model til, ja så fik vi kun to børn«. – Men der er også erindringer af kvinder, der fik mange børn. Lægen havde intet råd, der kunne forhindre! Alle kvinderne har født deres børn i hjemmet. De fik hjælp af jordemoderen og nabokonerne. En udtalelse som, »vi koner betragtede den tid, vi lå i barselsseng, som en ferie« viser, at fødsler betragtedes som en naturlig del af livet. Der var ikke den store blæst om situationen hverken før eller efter. Kvinderne arbejde stort set som vanligt, men de fik altså en lille »ferie« på langs.

Kun en af kvinderne har haft arbejde uden for hjemmet. I 1947–48 fik hun en stilling på sognebiblioteket, hvor hun fik den fyrstelige sum af 200 kr. om året. Det var imidlertid en sag, der gav skår i ægteskabet, idet ægtemanden følte sig såret over, at konen tjente mere end ham. – Kvinderne ved, at der blev set ned på de mænd, der havde en kone, der gik på arbejde. Kunne han mon ikke forsørge hende? Sådan lød det i krogene. Følgelig var det naturligvis mændene, der sad på penge-kassen. Det skinner imidlertid igennem i erindringerne, at kvinderne har gjort alt hvad de kunne for at have deres eget lille forråd af penge, så de selv kunne disponere inden for husholdning, tøj og børn. »Hønsene blev passet godt. De skulle jo lægge æg, så der kunne blive penge til brugsen«. Æg, bær og håndarbejde var de midler, der blev benyttet. Andre udsagn taler sit tydelige sprog om mænd og kvinders forskellige vilkår. Mens manden sov til middag, strikkede konen strømper. – Mens mæn-

dene spillede kort, hæklede og strikkede konerne. »Mor var først oppe, sidst i seng«. »Det var altid min tur – som den ældste pige til at vaske op. Det blev aldrig diskuteret, da de næste fire søskende var drenge«. På trods af, at kvinderne nævner uligheden mellem kønnene og den »mandfolkestolthed«, der ikke skulle rokkes, så ved de også, at de overfor deres drenge ikke har søgt at ændre forholdene. En af kvinderne nævner dog, at spiren til »rødstrømpen« blev lagt den dag, hun blev gift og præsten brugte det gamle bryllupsritual. »I hustruer indordne eder under eders egen mænd«.

Trods al tale om ligestilling – og der er sket meget i de senere år – så ses det i bogen, *Vi der valgte landet* – at der er mange fordomme, der stadig trænger sig på, ikke mindst når kvinder vælger landbruget som erhverv og ikke blot får det som en gave blandt andre ved brylluppet.

Gennem tiderne har der altid været kvinder – enker dog især – der har stået som ejere af godser, gårde eller husmandsbrug. Hertil kommer det store antal af medhjælpende hustruer. I de senere år er kvinder også begyndt at søge ind som elever på landbrugsskolerne, landbohøjskolen og som landvæsenselever på gårdene. Ulla Skovsbøl Knudsen – selv landbrugsuddannet – har samlet omkring 30 interviews og bearbejdet dem for udgivelse. Bidragene stammer fra kvinder, der er født mellem 1896 og 1963. Der er mange tankevækkende beretninger om kvinder, der valgte en landbrugsuddannelse på trods af tradition og gængse normer. Det er imidlertid ikke så lige en sag, ikke så meget på grund af arbejdets art som på grund af deres køn. Kvinder har altid arbejdet i landbruget, men de har været svære at få øje på fordi de altid, også i historiebøgerne, er blevet usynliggjort. I omverdens øjne bliver det derfor så meget desto mere kontroversielt, når en kvinde driver en landbrugsejendom, eller når kvinder tager en faglig uddannelse inden for erhvervet.

Det fremgår blandt andet af bogen, at det ikke er let at være »karl« og at skulle forhandle løn på det frie marked, sådan som forholdene stadig byder. Det er heller ikke problemfrit at være afhængig af at bo i en familie og være involveret i fremmedes forhold. Disse vilkår har måske altid været svære, men de står ikke centralt aftegnet i den først omtalte bog. Der er sket meget i den måde, hvorpå mennesker opfatter deres integritet i løbet af de sidste 50–60 år.

Hvorfor vælger kvinder en landbrugsuddannelse? Fordi de vil arbejde i det fri, kunne tilrettelægge deres eget arbejde, fordi de følger, at der er flere udfordringer end i det traditionelle kvinde-

arbejde eller fordi, som en siger: »Jeg har et liv, hvor alle de små ting, jeg foretager mig, har betydning for de mennesker, jeg bor iblandt. Jeg synes, jeg har fundet en af de sjældne nicher, hvor arbejdet er en del af tilværelsen og tilværelsen en del af arbejdet. Og det er jeg glad for!«

Af beretningerne fremgår det, at nogle af kvinderne har forladt erhvervet efter nogle år som »landmænd«. Dette skift begrundes blandt andet med, at de ikke orker at blive ved med at kæmpe for at blive accepteret som kvinder, og fordi nogle synes, at arbejdet er for svært at kombinere med det at have børn. (Børn har tidligere haft en meget naturlig plads i landbruget, men landbruget er ikke, hvad det har været). Andre nævner, at det økonomiske pres og tallene der bestandig siger, at man er for dårlig, ikke er til at holde ud. De økonomiske vilkår i landbruget er selvfølgelig svære både for mænd og kvinder. Det har været hårde tider for landbruget i de sidste år ikke kun økonomisk, men også socialt og psykisk. Hertil kommer, at landbruget byder sine folk en hård skole. En »skole« som kvinder måske er hurtigere til at opgive end mænd. Selvmord blandt landmænd er desværre noget, der ikke er uhørt. »Hvad er det, der gør«, siger en af kvinderne, »at mange bønder ikke kan sige stop. Hvad er det, der gør de ikke kan sige fra, før de står med rebet i hånden, og hanebjælken er den eneste mulighed, de har tilbage?« Det er noget af det samme, der ligger bag, når en landmand hellere går rundt og er sløj i tre måneder end ligger i sengen i tre dage.

Kvindernes beretninger er bundet sammen af udgiverens digte og noveller. Og det ses, som så ofte før, at litteratur kan forløse tanker, som kun sjældent kommer frem i faglige skrifter.

Bogen kan sagtens kritiseres for sine udgiverprincipper. Der mangler noter og henvisninger. Mange af erindringerne er korte og unuancerede. Bogen er imidlertid væsentlig og uomgængelig på andre områder. Den giver én synsvinkel på landbruget – en kvindesynsvinkel – der ganske vist er vel ensidig, men der rejses nogle centrale spørgsmål og bogen giver et perspektiv på erhvervet som alt for længe har været overset. Man kunne ønske, at også mænd gav ord til det at være bundet – i sjæl og tanke – til det engang så stolte erhverv. Der ville herved fås et meget mere indgående indblik i de vilkår, der har præget/præger mange af os, der har rod i landbosamfundet. En sådan landbohistorie ville blive særdeles vedkommende.

Til sidst skal det nævnes, at Kirsten Klein og Joyce Grosswiler har prydet bogen med nogle usædvanlige gode fotos og tegninger.

Bodil K. Hansen

Anmeldelser

Jes Autrup: Landsbydreng og Svend på Valsen. En fattigdrengs erindringer (1881–1907). Historisk Samfund for Ribe Amt i samarbejde med Lokalhistorisk Arkiv for Fåborg sogn. 94 s., Ill. Kr. 86,50.

Gunnar Nielsen: Et godt liv – trods alt. Redigeret af Eske K. Mathiesen. Udgivet af Foreningen Danmarks Folkeminder 1986. 136 s., Ill. Kr. 90,-.

I 1942 nedskrev Jes Autrup sine erindringer fra sin barndoms- og ungdomstid. Manuskriptet lå ubenyttet hen, til det kom til Lokalhistorisk Arkiv for Fåborg sogn.

Størstedelen af erindringerne handler om barndomsårene. Jes Autrups hjem blev opløst, da han var 4 år, og fra da af måtte han tjene til føden, til han 13 år gammel kom i smedelære.

Da Jes Autrups barndomshjem blev solgt, fulgte han selv med i købet – han skulle have ophold dér det næste halve år. Egentlig skulle han være hos sin far, men da denne var omvandrende snedker, kunne Jes ikke komme med. Det næste opholdssted var en nabofamilie, derefter var det fattiggården. Da han var 6 år, kom han ud at tjene på en plads, som faderen havde skaffet ham. Sådan fulgte pladserne de næste år.

Arbejdet varierede ikke meget fra det sædvanlige; vogten, trækken med dyr til marked, markarbejde, gravning af tørv og af mergel (dette dog først i konfirmationsalderen).

Jes Autrup giver sig god tid til at fortælle om de ting, han er interesseret i. Der er nogle fine gennemgange af interiøret flere steder, bl.a. af Åstrup kro og købmandshandel. Gennem beskrivelserne af menneskene viser han tilsvarende en fin sans for karakteriserende detaljer – f.eks. holdning til spil om penge, kromandens omsorg for, at folk ikke drikker sig fulde i kroen. Lokale skikke – f.eks. i forbindelse med handler, en af vestjydens foretrukne beskæftigelser – er præcist beskrevet, ligeledes befolkningens reaktion på »futmælken« og margarinen.

På egen hånd skaffede Jes Autrup sig en læreplads hos en lokal smed, men på grund af mesterens behandling (han havde ret til at fremstille trækbeslag til eget salg, men mesteren brød sig ikke om at give kullene til det), rømte han til en smed i Esbjerg, hvor han blev svend.

Efter udstået læretid tog Jes Autrup på valsen, mest i Tyskland. Økonomisk var det ikke særligt indbringende, og han kom ud for lidt af hvert. Her lyser fagstoltheden ud af erindringerne. Der er ligeledes fine beskrivelser af forskellige episoder.

Det var meget fattige og af og til barske vilkår for fattigdrengen, men mennesket klarede sig. Beretningerne er væsentlige ud fra deres fine beskrivelse af vilkår og lokalt liv. Der er få, men gode illustrationer, og redaktionen har i forordet meget

fortjenstfuldt fortalt om overlevering af manuskript og om forfatteren selv.

»Et godt liv – trods alt« er titlen på Gunnar Niensens beretning om sin barndom og sit liv som slagter på Kalundborgegnen. Støttet af optegnelser, regnskaber og et stort fotoalbum fortæller han om et liv præget af arbejde – men også af livsglæde, familiesammenhold og åbenhed.

Gunnar Nielsen blev født på en gård på Røsnæs 1916. Det faldt ikke i hans lod at blive gårdmand, og han prøvede lidt af hvert, til han en smule tilfældigt kom i slagterlære. Først var han hos en mester, senere på Kalundborg Slakteri. Her var han svend 1937–50, men meget af tiden på arbejdsfordeling. I 1950 åbnede han en slagterforretning i Raklev, som han på grund af slidgigt måtte lukke i 1977. Et par år kunne han dog stadig drive røgeri.

Den røde tråd gennem erindringerne er virksomhed. Godt nok er Gunnar Nielsen i mange år tvunget til at skaffe sig biindtægter – men indimellem får man det indtryk, at han simpelthen ikke kan sidde stille. Skildringen af tiden som svend er i høj grad præget af kampen for at skaffe sig og familien udkommet: hjemmeslagtning, under krigens tørvegravning, flåning af husdyr, slagtning af bævere (skulle bl.a. give en god rullepølse), ulovlig ålestangen o.s.v. Også når der skulle spares, var han med, bl.a. ved byggeriet af forretningen.

Slagterforretningen voksede pænt. Han fik to varebiler, og hans egen tid gik med vareture og slagtninger. Imens blev butikken passet af familie og ansatte. I halvfjerdserne kunne konkurrencen fra supermarkederne mærkes, og da han samtidig blev slemt plaget af slidgigten, lukkedes slagterforretningen.

På mange måder er beretningerne værdifulde. Først og fremmest får vi et godt indtryk af en slagterforretning på landet, mens disse eksisterede. Der er et meget fint helhedspræg – vi får at vide om økonomi, ansatte og medhjælpende familie, arbejdsområder, funktioner, ferie m.v. Herved giver de også et fint eksempel på den lille selvstændiges livsform. Desuden giver bogen et godt indtryk af bibeskæftigelser i trediverne og fyrerne for en meget foretagsom person.

Andre spændende aspekter kommer mere indirekte frem – relationer til kautionister, håndværkere, naboer. F.eks. fik nogle håndværkere i et par år leveret varer på kredit, derefter byggede de til på hans hus. Den endelige afregning foregik over de næste år, igen i form af slagtervarer. Der er mange fine eksempler på usynlige bånd mellem landboerne. Desværre bliver noget kun ved andtydningerne. At Gunnar Nielsen var en slittig spillemænd, bekræftes kun gennem gengivelsen af en annonce.

Bogen er godt illustreret med billeder fra familiealbummet. Lidt færre, men større gengivelser havde været bedre.

Som antydnet i det foregående, er der tale om meget spændende erindringer med et helhedspræg og af en snart forsvunden erhvervsgruppe. Man kan heller ikke undgå at komme til at synes om slagterfamilien i Raklev.

Peter Korsgaard

Erik Helmer Pedersen og Niels Brühl: Niartharum. En illustreret beskrivelse af Nærum fra istid til nutid. Udgivet af Historisk-Topografisk Selskab for Søllerød Kommune. 1986. 55 s. Kr. 91,00, for medlemmer kr. 61,00.

Betegnelsen »Niartharum« forekommer i et brev fra pave Urban den III., dateret 21. oktober 1186 og er til dato den ældst forekomne betegnelse for lokaliteten *Nærum* i Søllerød Sogn nord for København. Med dette som udgangspunkt fejredes i efteråret 1986 Nærums 800 års jubilæum – og bogen her er således begivenhedens obligatoriske jubilæumsbog.

Den er skrevet af to forfattere: Erik Helmer Pedersen har behandlet perioden fra de ældste tider (i bogen opfattet som istiden) til ca. 1900, og Niels Brühl har behandlet perioden fra ca. 1900 til 1986. I Niels Brühls fremstilling er indføjet en del barn- og ungdomserindringer, først og fremmest fra 1940'ernes Nærum. Bagerst er bogen forsynet med en årstalsliste med angivelse af vigtige begivenheder og hændelser 1900–1986.

Nærums *samlede historie* har hidtil været behandlet i to fremstillinger: Eiler Nystrøm: *Fra Nordsjællands Øresundskyst*, bd. I-II, spec. s. 332–348 (1938) og Gunnar Sandfelds *mammutværk: Søllerød – som det var engang*, spec. III. samling (1975). Eiler Nystrøms fremstilling er kortfattet, men næsten tavs om tiden efter 1900; Gunnar Sandfelds er meget detaljeret og uhyre problematisk, hvis man ønsker en *samlet, rimelig kortfattet oversigt over Nærums udvikling gennem tiden*.

Det må derfor siges, at der trods Gunnar Sandfeld var behov for en fremstilling som den nu foreliggende; og stort set synes jeg, det er lykkedes at give en rimelig god, kortfattet oversigt.

Naturligt nok ligger hovedvægten i fremstillingen frem til 1900 på udviklingen inden for landbruget. Men desværre er en række andre forhold helt eller næsten helt ladet ude af betragtning – f.eks. lokaladministration, skolevæsen, fattigvæsen.

Bogens 2. del – udviklingen efter 1900 – har en helt anden karakter. Den samler på udmærket vis de gårdhistoriske træde op og behandler levende først og fremmest grosserer Alfred Christensens mange opkøb og udstykninger. Og herudover tages der her fat på et utal af andre aspekter – vejplaner, Nærumbanen, skole og fritid, udbygningsplaner etc., etc.

Bogen er – som det fremgår af forordet – blevet til i stor hast, og det præger den desværre. At fremstillingen her ikke leverer originale bidrag, men i hovedsagen hviler på trykt litteratur, lægges der ikke skjul på – men der savnes alligevel så mange facetter af historien, at der aldrig bliver tale om en *samlet oversigt over udviklingen* i området. Yderligere vanskelig bliver forståelsen, fordi læsningen forudsætter et meget omfattende kendskab til den lokale geografi.

Erik Kann

Danmarks kirker. Ribe amt. 2. bind hæfte 15 og 16. Nationalmuseet, Poul Kristensens Forlag 1987. Ved Ebbe Nyborg og Niels J. Poulsen. Side 1161–1410. Kr. 110,-.

De to hæfter omfatter kirkerne i Kvong, Nørre Nebel, Lydum og Henne (hft. 15) samt Lønne, Ål, Ho, Oksby (hft. 16) og afslutter kirkeværkets 2. bind.

Vester Horne herreds kirker har næsten alle en kompliceret bygningshistorie der både udviser sællestærk, f.eks. at så mange af dem er blevet forlænget meget tidligt, og forskelligheder f.eks. i anvendelsen af granit og tuf – nogle er påbegyndt i granit og afsluttet i tuf (Nørre Nebel, Janderup, Ål, Outrup) – og kun to af dem har apsis. Et par af dem er yderligere blevet flyttet i tidens løb – Lønne kirke på grund af sandflugt og misligholdelse, og Oksby (nye) kirke som afløste Danmarks sidste stråtekte kirke. Den sidste giver forfatterne anledning til en af værkets få bebrejdelser (selv om lysten tit må være der!): »Ingen talte til fordel for dens bevaring af historiske og antikvariske grunde« (s. 1392). Om de mange og ofte udviklede bygningsændringer gives der god besked, og der må ligge et kæmpearbejde bag den ret komprimerede beskrivelse.

En læg læser vil med særlig interesse kaste sig over beskrivelserne af inventaret, som jo er det en besøgende almindeligvis har mulighed for at se. Et usædvanlig rigt middelalderinventar er bevaret og tyder på velhavende kirkeejere, men genbrug har været udbredt og peger mod sparsommelighed. De to ting strider heller ikke mod hinanden. F.eks. har Nørre Nebel genbrugt en gotisk altertavle fra o. 1475 i den senere renaissancealtertavle, det samme er sket i Henne. I Ho er et gammelt monstransskab genanvendt i prædikestolen, og i Henne er alterbordspanelet med portrætter af tre krigskarle fra Trediveårskrigen genbrugt fra den nærliggende Hennegård. Genbrugt kan dog gå for vidt som f.eks. når korstræet fra et krucifiks i Ål kirke blev anvendt til skrivebord (s. 1332). Heldigvis blev den spændende Kristusfigur bevaret, en sjælden, romansk figur fra o. 1225. Men som nævnt har middelalderlige figurer overlevet i de fleste kirker,

Anmeldelser

og efter smag og temperament kan man foretrække Madonna i solgissel i Henne eller den siddende Madonna i Ho.

Flere kirker har bemærkelsesværdige kalkmalerier. Malerierne i Ål er ofte beskrevet og flotte er de. Forlægget er romansk, udførelsen i hovedsagen Kornerups 100-år gamle opmaling. Nørre Nebels malerier er et besøg værd. De realistiske billeder af knokkelmanden med sin le og syndefaldet med en uddrivelsesengel med et enormt sværd. Også de syv dødssynder findes her, selv om Nørre Nebel kun har seks. Endelig det unikke billede af en uærlig tiendeyder som en engel redder fra fortabelsen – eller slås engel og djævel om ham?

I et par af kirkerne kan man få lejlighed til at betragte nyere kalkmalerier. I Lydum kirke J.

Urup Jensens store opstandelsesmaleri fra 1950–52 og i Kvong Poul Høms pågående og diskutabile malerier fra samme periode.

Der er som altid meget at hente i kirkebeskrivelserne og i det fortræffelige noteapparat. Blandt glæderne er også de smukke og teknisk fine fotos af helheder og detaljer. De sort-hvide må man tilføje for farvebillederne er kikset. Man sammenligner omslagsbilledet på hæfte 15 fra Lydum kirke med det tilsvarende side 1225, omslaget på hæfte 16 fra Oksby med hæftets side 1389, og kirkeskibet fra Ho side 1377 som er helt forkert i skibets flag og rummets baggrund. Det er synd for et ellers så velillustreret værk. Mere synd end at man vil placere Ål kirke 1 km *sydøst* for Borre by.

Verner Bruhn

Dansk historisk Fællesforenings årsmøde i Viborg 1988

Årsmødet blev holdt på Golf Hotel i Viborg i dagene 19.–21. august. Der var tilmeldt 96 deltagere.

I forbindelse med årsmødet holdt Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger også sit årsmøde, hvoraf der trykkes særskilt referat i Lokalhistorisk Journal. Men ellers var første programpunkt repræsentantskabsmødet i Fællesforeningen.

Dansk historisk Fællesforenings repræsentantskabsmøde i Viborg den 19. august 1988

1. Valg af dirigent

Efter forslag fra formanden *Vagn Dybdahl* blev overarkivar *Erik Stig Jørgensen* valgt til dirigent. Han indledte med at konstatere, at repræsentantskabsmødet var indkaldt i overensstemmelse med vedtægterne. Derefter af lagde Vagn Dybdahl formandsberetningen.

2. Formandens beretning 1987–88

Hjertelig velkommen til dette 79. årsmøde i Dansk historisk Fællesforening. Temaet for dette årsmøde er som bekendt moderne byhistorie. Lidt om baggrunden for dette:

I de sidste år har talen blandt historikere og historisk interesserede – museumsfolk og arkivfolk – ofte drejet sig ind på, at vi er inde i en uheldig udvikling. Der bliver for meget museumsteknik, for meget arkivteknik og for lidt historie og markant lokalhistorie. Det er ikke, fordi der ikke skrives noget; men både blandt arkivfolk og museumsfolk bliver det let blot beskrivelser af enkeltbegivenheder, enkelte genstande, enkelte fund. Det bliver ikke til sammenhænge og udviklinger.

Denne situation var det, der prægede emnet for årsmødet 1987. Her drøftede vi det manglende samarbejde mellem museer, arkiver og foreninger.

Nu i år er emnet »Byens historie efter 1870«. Det er et forsømt område, men det er også et område, hvor det er så klart, at her bør museer og arkiver arbejde sammen. Begge disse forhold har været afgørende for emnevalget.

Ligesom sidste år har vi i år udsendt et oplæg til drøftelserne på årsmødet. Jeg vil benytte lejligheden til at takke dem, der har bidraget til fremstillingen af støttepapirerne og som nu på årsmødet vil uddybe de enkelte temaer. Også en tak til Landsarkivet og til Stiftsmuseet for deres indsats for at gøre dette årsmøde godt og frugtbart. Vi er glade for det.

Om foreningens arbejde i det forløbne år kan jeg sige følgende: Vi har i dag 751 medlemmer. Siden sidste årsmøde er der kommet 4 nye museer, 4 nye medlemmer under SLF, og SLA har fået 7 ordinære og 2 ekstraordinære medlemmer. DHF har fået 3 nye direkte medlemmer, nemlig Skov- og naturstyrelsen, Selskabet for Stationsbyforskning samt Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland. Vi byder de nye medlemmer velkommen i foreningen.

Efter sidste årsmøde konstituerede foreningens styrelse sig med Knud Prange som næstformand, Dorrit Andersen som sekretær og Jørgen Dieckmann Rasmussen som redaktør af »Fortid og Nutid«. Formand og kasserer vælges som bekendt direkte. Poul Olsen har i årets løb bistået sekretæren.

Om styrelsens sammensætning i det forløbne år kan jeg derudover meddele, at Kamma Varming, der sidste år blev indvalgt i styrelsen, desværre har trukket sig tilbage af helbredsgrunde. Hun er blevet afløst af sup-

pleanten Søren Ehlers, der således er rykket ind som »rigtig« styrelsesmedlem.

Jeg vil i denne forbindelse foregribe dagsordenens punkt om valg til styrelsen ved at meddele, at Søren Manøe, der i en årrække har været suppleant til styrelsen og derfor deltaget i møderne, nu ønsker at trække sig tilbage på grund af mange nye hverv. Vi vil gerne takke Manøe for hans indsats; tilmed var han i nogle måneder bestyrelsesmedlem, da Bender trådte ud som SLA's repræsentant. I den periode, Manøe var i bestyrelsen, var han et aktivt medlem.

Blandt vore aktiviteter er også udgivelsen af de to tidsskrifter »Fortid og nutid« og »Siden Saxo«, der begge kommer fire gange om året.

Først »Siden Saxo«, der er det yngste af tidsskrifterne. Det er nu inde i 5. årgang og sælges i ca. 5.000 eksemplarer. Vi havde håbet på i hvert fald et par tusinde mere; det ville have løst mange problemer, i hvert fald de økonomiske. Som situationen er nu, er det fremdeles nødvendigt med et stort statstilskud. Udgivelsen sker sammen med Rigsarkivet, der også yder et betydeligt tilskud i form af, at redaktionen, ekspeditionen og en betydelig arbejdsindsats på andre felter udføres af Rigsarkivet. Det er naturligvis vort håb, at abonnementtallet vil vokse, men det kræver en bestandig og ganske særlig indsats. Om økonomien kan jeg føje til, at vi nu skifter trykkeri. Det vil – uden at læsere kan mærke det – bringe fremstillingsomkostningerne ned med omkring 30%.

Det er vort bestemte indtryk, at tidsskriftet modtages med stor og levende interesse. Det er da også bestandig genstand for fyldige omtaler i pressen og mand og mand eller kvinde og kvinde imellem. »Siden Saxo« er ikke speciel for lokalhistorie, men efter hele dets form, indhold og skrivemåde tjener det generelt til at styrke den historiske interesse og dermed også lokalhistorien.

Det andet tidsskrift »Fortid og nutid« er foreningens gamle tidsskrift »for kulturhistorie og lokalhistorie«. Det går det ikke så godt med, som det gerne skulle, og i den henseende deler det desværre skæbne med de øvrige historiske tidsskrifter her i landet – det trøster

vi os med. Abonnementstallet svinger omkring 1100. Også som andre tidsskrifter: vi fik et betydeligt dyk, da antallet af historiestuderende for nogle år siden blev skåret stærkt ned. Ydermere tog tilbøjeligheden til at holde tidsskrifter stærkt af. Det må på den anden side understreges, at det synes, som om holdertallet nu har stabiliseret sig. Der er både afgang og tilgang; men det opvejer nogenlunde hinanden.

Et af problemerne ved »Fortid og Nutid« er, at det ligesom skal markere frontlinien i den lokalhistoriske forskning. Dette medfører ofte vanskeligheder med at finde balancepunktet mellem det helt avancerede og det mere jordnære, både når det gælder indholdet og fremstillingsformen. Vi kunne navnlig ønske, at tidsskriftet havde en større udbredelse blandt de mange, der arbejder med lokalhistorie. Vi erkender dette i bestyrelsen, og der er ikke et møde, hvor vi ikke drøfter dette spørgsmål. Forhåbentlig finder vi balancepunktet.

Konkret om »Fortid og Nutid« må jeg føje til, at det i 1987 er udkommet med 4 hæfter på i alt 349 sider. Redaktør har som i de sidste år været Jørgen Dieckmann Rasmussen, Esbjerg. Nyt i tidsskriftet var i 1987 et fyldigt referat af DHF's årsmøde. Referaterne har tidligere været trykt i en lille, selvstændig publikation, som medlemmerne har modtaget i forbindelse med indbydelsen til det næste årsmøde. Efterhånden som denne publikation også kom til at indeholde indlæggene ved drøftelserne af de forskellige årsmødetemaer, fandt styrelsen det mere hensigtsmæssigt at lade årsmødereferatet i sin helhed trykke i »Fortid og Nutid«, således at det også kan komme læsere uden for medlemskredsen til gavn. For 1986-årsmødet var der tale om 32 sider inkl. illustrationer. Et andet nyt initiativ i 1987-årgangen var oversigten over de historiske tidsskrifter. I forvejen har »Fortid og Nutid« bragt oversigter over indholdet af museernes og de historiske foreningers årsskrifter. Arbejdet med disse oversigter er stort og tidskrævende, og der er grund til at takke de, der har påtaget sig udarbejdelsen. Men på trods af alle gode forsætter er ingen af de tre oversigter komplette. Vi opfordrer derfor

medlemmerne til automatisk at indsende årbøger og årsskrifter til redaktionen.

Om foreningens øvrige publikationsvirksomhed kan jeg nævne, at manuskriptet til »Lokalhistorie i undervisningen« ligger trykklart. Desværre blev manuskriptet større end forudset, jeg kunne også have sagt bedre end forudset. Nu tumler vi med at skaffe økonomisk mulighed for at gå videre med udgivelsen.

»Dansk kulturhistorisk Opslagsværk« ligger ligeledes i trykklar stand; men også her kan det blive vanskeligt at tilvejebringe det økonomiske grundlag for udgivelsen. I nærmeste fremtid vil de, der i sin tid subscriberede på værket, blive bedt om at bekræfte deres bestilling og samtidig vil der blive indkaldt nye abonnenter.

Der er for tiden ikke helt konkrete planer om nye udgivelser. Nu må vi se, hvad dette her møde fører til.

Et er Fællesforeningens egne udgivelser. Et andet felt er de mange udgivelser, enkeltforeningerne står for.

Her fordeler Fællesforeningen hvert år det store beløb, vi får fra Tipsmidlerne. Det plejer at komme tidligt på sommeren; men i år er uddelingen blevet udsat. Vi ved til gengæld, at det samlede beløb fra tipsmidlerne er blevet forøget. Der er så kun at håbe, at også beløbet til os bliver forøget.

Nær i forbindelse med dette står, at vi har interesseret os for porto-spørgsmålet. Ikke på et så højt plan som den offentlige debat, der jo også på det sidste har interesseret sig for sagen.

De stadige portoforhøjelser er blevet en stor belastning for mange foreningers og institutioners budget. Når vi nu sender en årbog ud, koster det 10 eller 14 kr. Når vi sender en subscriptionsindbydelse kan den komme op på 4,10 kr. Og af en eller anden grund synes vi i mange tilfælde, at det er nogle penge, vi ikke får noget for. Inderst inde og budgetteoretisk må vi selvfølgelig indrømme, at det at bringe den færdige bog ud til læserne er en lige så vigtig del af formidlingen som at betale bogtrykkeren og fotografen, og gælder det et foredrag, så er lokaleleje strengt taget lige så fjernt fra sagen som portoudgiften. Alligevel

synes vi, at portoen er en urimelig udgift. Vi har selvfølgelig også skelet til forholdene i Sverige, hvor man har begrebet »foreningsbrev«. For almenkulturelle foreninger findes en særlige portotakst, der er nede på et par kroner. Her må det til gengæld siges, at man ikke i Sverige har de samme offentlige tilskud til bogudgivelserne, som vi har i Danmark.

Hele denne problematik belastes af, at vi som historikere er opdraget til at se en sag fra to eller flere sider. Og set som en helhed er vi nok ikke dårligere stillet end andre. Om støtten gives til trykning eller porto bliver i sidste ende det samme. Uanset alt dette bragte jeg alligevel sagen frem.

Jeg nævnte den for ministeren. Desværre er han også historiker og dermed også uddannet til at se sagen fra begge sider. Ud fra dette blev konklusionen, at der næppe er noget at hente for os ad den vej.

Hvis vi dernæst forlader de mere snævre foreningsanliggender er der to sager, der især har optaget store dele af vor forenings medlemmer, nemlig forslaget til revision af museumsloven og et af SLA stillet forslag om en særlig lov for lokalarkiver.

Fællesforeningen har ikke været inddraget i disse sager. Det kan vel tages som et udtryk for, at man fra de to sektioners side – og det kan vel også være rigtigt, når man ser på forslagernes indhold – har opfattet forslagene som organisations- og tekniskbetonet. Situationen i dag er fremdeles uafklaret om de to forslags skæbne.

På længere sigt kan lovene dog nok, hvis de bliver til noget, berøre det lokalhistoriske arbejde. Alt vil imidlertid være afhængig af, hvad praksis ad åre vil lægge ind i paragrafferne. Uden tvivl vil en debat om de to sager dog komme til at bevæge sig ud i noget meget kompliceret, når man ligesom skal iklæde paragrafferne de honnørsord, som man ofte finder det nødvendigt at trække frem. Og her kan der nok være behov for, at den historiske verden – og vi er en væsentlig del af den – bevarer roen.

Der vil i en sådan debat blive talt om den historiske interesses styrke. Om lokalsamfundet som en ideologi for sig selv. I hvor høj grad de to ting løber sammen ved vi ikke. Vi

ved heller ikke, hvor meget af det der er historie, og hvor meget der er interesse for lokalsamfundet, og endelig hvor meget eller hvor lidt af det hele, der blot er en af de mange former for at tilfredsstille behovet for at komme sammen. Og hvis det er det sidste, så søger man at give det hele en ideel overbygning. Man siger, at man kommer sammen for at dyrke egnens historie eller for at styrke lokalsamfundet over for det store samfund. Endelig kan meget af det være bundet af mange uafklarede nostalgiske strømninger. Selvfølgelig kan flere af dem, der bærer disse strømninger, også være kvinder og mænd, som inderst inde blot føler trang til at organisere noget, sætte sig i spidsen for noget.

Det var nogle barske betragtninger. De er for så vidt ikke nye for os. De var også en del af emnet på sidste årsmøde. Om lidt kommer jeg imidlertid til alt det positive. Vi må nemlig have noget mere af det barske med. Den stærke understregning af lokalsamfundet kan nemlig også let føre over til – det lyder mærkeligt – en særlig form for rodløshed, til perspektivløshed og intolerance. Det er den, der manifesterer sig på mange områder. Man tror, at alt er nyt, og det tilmed kun findes eller fandtes i det lokalsamfund, man lever i. Det er bl.a. her, at kendskabet til historien kommer ind.

Hvis jeg skulle prøve at give eksempler, så kan det blive endeløst. Jeg vil blot tage en enkelt ting frem. Fortvivlelsen over ungdommen. Det styrker at rykke tilbage til det gamle Kongens København. I 1816 klages der i Hovedstaden over håndværkerlærlingenes opførsel, når de gik fra aftenundervisningen på Akademiet. De købte øl og brændevin hos portneren og drog som slagsbrødre hylende gennem Østergade, hvor de smed alle slags skidne ting ind i butikkerne. Vi hører også fra Skanderborg omkring 1. verdenskrig, hvordan ungdommen terroriserede ventesaalen med støj, sang, mundharmonikaspil og drikkeri, så ordentlige mennesker var nødt til at stå ude på perronen. Tilmed var de unge mennesker ikke velklædte og havde smudsigt fodtøj. Samme år klagede man i Århus over frække tilbud fra pigerne, endog når herrerne kom spadserende med deres ægtefæller. I

1908 var det galt i Varde, fordi serveringsdamerne serverede i Evakostume.

Sådanne eksempler nævner jeg, fordi det er nødvendigt at understrege, at manglende fornemmelse af, at sådan har det også været tidligere, den fornemmelse forsvinder let, når man kun beskæftiger sig med, hvad der skete eller ikke skete i et snævert lokalsamfund. En historisk viden om ungdommens adfærd giver større forståelse for tiden i dag, og det gælder på mange områder. En anden risiko ved »lokalideologien« er, at man afgrænser lokalsamfundet for snævert. At det ikke bliver gjort klart, at meget af livet i det ligesom i dag havde et snævert samspil med omegn og naboer.

Og så er der det praktiske. Når en forening eller en institution bliver for lille, så er indsatsmulighederne for små. Det bliver også for meget afhængigt af, om der til enhver tid er nogen, der vil føre det videre. Det er eksempelvis nok tvivlsomt, om det er ønskværdigt, at lokalarkiverne bliver etableret helt nede på kirkesogneniveau, og det synes jeg, at der er en betænkelig tendens til.

Når alt dette er sagt, så kræver tvivlen også sin ret. I vore inderste tanker er der naturligvis strømninger, som ikke er helt så snusfornuftige. Jeg fascineres simpelthen også af krucifikset fra omkring 1100, der sad i den gamle kirke 1200 m. fra vort hus. Mange af jer kender sikkert Åbykrucifikset. Det er kunsthistorisk en skat; men først og fremmest er det fra mit sogn, og jeg forestiller mig, at bønderne, når kirkeklokken kaldte, gik ned over de marker, hvor vort hus nu ligger. Det er da også rart at se, hvordan de huse så ud i 1912, de huse der lå på landevejen ned til vort hus. Det er da også spændende inde i byen at gå ind i gården, hvor min tiptipoldefar byggede en synagoge. Jo vist har tilknytningen til den lokale historie sin store tiltrækning og værdi.

Konklusionen på dette er, at vi ikke kan løsrive os fra lokalhistorien. Men i det øjeblik, vi erkender det, må vi passe på, at det lokale ikke tager overvægten, sådan at forbindelsen med det nærmere og fjernere samfund bliver glemt eller gjort til intet.

Og det er jo netop Fællesforeningens opgave at styrke lokalhistorien og kvaliteten i

den. Men her møder vi ofte og på mange måder et problem, der bundet både i Fællesforeningens organisatoriske opbygning og i sektionernes afgrænsninger. Og det kan der være grund til, at vi opholder os ved. Det bliver nemlig tydeligere og tydeligere i vort arbejde.

Fællesforeningen er organisatorisk opbygget af tre dele: museumssektionen (DKM), arkivsektionen (SLA) og de lokalhistoriske foreninger (SLF) samt en lang række enkeltstående institutioner og organisationer, i alt omkring 70. De enkeltstående institutioner er eksempelvis landsarkiverne og Rigsarkivet, Matrikelarkivet, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Dansk Folkemindesamling, Sprog- og Litteraturselskabet. Af foreninger kan blandt mange nævnes Den danske historiske Forening, Jysk Selskab for Historie, Selskabet for dansk Skolehistorie, Sammenslutningen af slægtshistoriske Foreninger.

De tre sektionsdannede sammenslutninger – SLA, DKM og SLF – er ligesom grundstammen, også i kraft af deres kontingentbidrag, og fordi de har født pladser i Fællesforeningens bestyrelse. Af disse er foreningerne bag SLF foreningens oprindelse. Det var de amtshistoriske samfund, der søgte sammen i 1909 og dannede Fællesforeningen. Med var også dengang statens arkiver og nogle museer, alle alene i kraft af, at disse institutioners personale ofte førte an i de lokalhistoriske foreninger, som på den tid ville sige de amtshistoriske samfund.

Efter 2. verdenskrig satte sektioneringen ind. Der var mange grunde. Men helt grundlæggende var, at arkiver og museer begyndte at professionalisere sig; museerne havde i øvrigt allerede 1929 dannet egen forening. Det blev klart, at der er en lang række museums- og arkivtekniske forhold, som krævede fællesfunktioner og fællesuddannelse. Og blandt de amtshistoriske samfund dukkede også funktioner op, som ikke var decideret lokalhistorie: udflugter og fællesrejser, foredrag og filmforevisninger, der i emner fjernede sig fra den egentlige lokalhistorie.

Ved siden af de gamle amtshistoriske samfund er der de sidste 20–30 år ydermere opstået en række lokalhistoriske foreninger med

vidt forskellige formål: arkiver- og billedsamlinger, foredrag, udgivelse af lokalhistoriske hæfter, nogle flere gange om året, nogle årligt og atter igen nogle lejlighedsvis. Indholdet i hæfterne er gennemgående lidt tilfældigt: gamle dokumenter, breve, billeder af isenkrammerens butik eller brugsen, lidt om en præst under besættelsen. Der mangler i dette i reglen historisk sammenhæng, baggrund og forklaring på udviklingen. Uden tvivl udfylder hæfterne dog en mission, og der synes at være behov for disse sammenslutninger. Mange har vi i øvrigt slet ikke forbindelse med.

Fælles for det hele er, at den egentlige lokalhistorie let træder i baggrunden. På museer og arkiver har det tekniske og det organisatoriske en tilbøjelighed til at trænge frem i forgrunden, og i foreningerne er man, når foreningen når en vis størrelse, tvunget til at ofre megen kraft på det organisatoriske. I de små foreninger bliver det hele let til alene en glæde over strejflys over gamle dage. Det er uden tvivl noget, der også skal til; men egentlig lokalhistorie er det ikke.

Situationen er imidlertid, at der ikke mere rigtig er nogen, der føler sig tilstrækkelig forpligtet over for lokalhistorien som sådan. Lokalhistorie forstået på den måde at vise sammenhængen i et lokalområdes indre udvikling, og vise hvad der udefra har påvirket det, og hvordan det har gjort det.

Alt det, jeg har omtalt, er det nødvendige grundlag for, at den egentlige lokalhistorie kan dyrkes. Der er imidlertid et stort behov for at vise, hvordan det kan dyrkes. Mange der er optaget af teknisk og organisatorisk at samle og opbygge basis kan ikke overkomme mere.

Ud fra denne baggrund må vi søge at inddrage kredse og personer, for hvem den egentlige lokalhistorie er den centrale sag. Vi har ikke rigtig mulighed for at gøre det, fordi Fællesforeningen, som den er i dag, i høj grad kalder på de mange, der er travlt optaget af at støbe fundamentet. En af vejene frem er nok at åbne for direkte individuelt medlemskab af foreningen eller ligefrem at organisere en sektion, hvor det er udviklingen af lokalhistorie i egentlig forstand, der er hovedformålet.

Årsmødet i Viborg

Det er bestyrelsens hensigt at arbejde med dette spørgsmål i det kommende år.

Formandens beretning godkendtes uden kommentarer.

3. Kassereren forelægger regnskab

Kassereren *Chr. Petersen* gennemgik regnskabet, der godkendtes uden kommentarer.

4. Fastsættelse af kontingent

Det vedtoges at forhøje sektionernes kontingent med 1000 kr. til 15.400 kr. om året og at beholde uændret kontingent for de direkte medlemmer på 250 kr.

5. Indkomne forslag

Der var ingen forslag indkommet.

6. Valg af formand og kasserer

Vagn Dybdahl og *Chr. Petersen* genvalgtes.

Inden overgangen til næste punkt rettede formanden følgende ord til det afgående styrelsesmedlem *Knud Prange*:

»I lovenes § 2, stk. 7 hedder det: »Fællesforeningen kan prisbelønne afhandlinger, der er blevet trykt i publikationer udgivet af dens medlemmer.«

Knud Prange har været medlem af bestyrelsen i 30 år, været sekretær, redaktør og næstformand. Du har mange gange været med til at uddele prisbelønningen. Nu får du selv prisen! Jeg kan ikke pege på en enkelt afhandling, der motiverer det. Du har skrevet mange, der hver for sig fortjener en belønning.

Du har skrevet om vidt forskellige emner: lokalhistorie, historie, heraldik, personalhistorie, socialhistorie.

Frem for alt, har du dog skrevet mange om, hvordan lokalhistorie skal forskes og skrives. Du har afsat mange pejlemærker, der har ført fremad inden for vort felt. Du har kort sagt betydet og virket mere inden for vort område end nogen anden i vor generation. Vi siger

dig tak og med den bagtanke, at når du får denne pris, er du næsten nødsaget til at blive ved med at hjælpe os, når vi har brug for det.«

7. Valg af to styrelsesmedlemmer og to suppleanter

Til styrelsen nyvalgtes museumsdirektør *Palle Friis*, *Hjørring*, og lektor *Knud Holch Andersen*, *Thisted*. Som suppleanter nyvalgtes universitetslektor, dr.phil. *Karl-Erik Frandsen*, *København*, og arkivar *Jørgen Thomsen*, *Odense*.

8. Valg af revisor og revisorsuppleant

Anders Larsen og *Aksel Henriksen* genvalgtes.

9. Eventuelt

Knud Prange takkede for den tildelte hæderspris og udtrykte sin glæde over at have været med i Fællesforeningens arbejde i 30 år.

Ingvar Musæus, Sammenslutningen af slægtshistoriske Foreninger, rejste spørgsmålet om den forestående nedlæggelse af Udvandrerarkivet. Flere andre repræsentanter havde ordet for at advare mod lukningen af institutionen. Debatten resulterede i en énstemmig vedtagelse af følgende resolution:

»Repræsentantskabsmødet skal hermed over for Kulturministeriet udtale et stærkt ønske om, at der skabes muligheder for at bevare Udvandrerarkivet under én eller anden form.«

Karen Margrethe Sørensen, Østjydsk Hjemstavnsforening, gav bl.a. udtryk for, at der burde være mere debat under repræsentantskabsmødet, og undrede sig over, at der ingen spørgsmål havde været til beretningerne. Da hun var ny i arbejdet, ønskede hun en nærmere præsentation af styrelsesmedlemmerne, hvilket derefter skete.

Den øvrige del af årsmødet var helliget temæt »Moderne byhistorie« (dvs. tiden efter 1870), og deltagerne havde forud for mødet fået et hefte med støttepapirer til drøftelse af udvalgte temaer. De forskellige temaholderes sammenfatninger af deres bidrag trykkes her efter årsmødereferatet. Der var almindelig

Søndagens veltilrettelagte busekskursion samlede en stor deltagerkreds. (Foto: K. B. Rasmussen, Korsør).

enighed blandt deltagerne om, at årsmødet havde fundet sin rigtige form med styrkelsen af det faglige indhold, der var sket de sidste år, og også om, at det var vigtigt med udsendelsen af skriftlige materialer. Som noget nyt blev deltagerne ved nogle af temaerne delt i grupper, hvilket helt klart var fremmede for den meget livlige diskussion, der fandt sted.

De forskellige temaer og deres indledere var følgende:

Præsentation af byhistorier fra Odense (*Jørgen Thomsen*), Åbenrå (*Henrik Becker-Christensen*), Århus, dvs. Byhistorisk Udvalgs udgivelser (*Finn H. Lauridsen*, og Viborg (*Henning R. Lauridsen*).

Boligen, ved museumsinspektør *Margit Baad Pedersen*, Haslev Museum.

Bystyre og -administration, ved rigsarkivar *Vagn Dybdahl*.

Det materielle og det immaterielle grundlag og dets rammer, ved arkivar *Erik Korr Johansen*, Erhvervsarkivet.

Sundhed og sygdom, ved lektor *Knud Holch*

Andersen, Thisted Gymnasium, og arkivar *Poul Olsen*, Rigsarkivet.

Kvarterdannelser, ved arkivar *Henrik Fode*, Erhvervsarkivet.

Byhistoriske faktasamlinger, ved rigsarkivar *Vagn Dybdahl*.

Årsmødet nød godt af stor gæstfrihed fra Viborgs historiske institutioner. Fredag aften var Landsarkivet for Nørrejylland vært for præsentationen af årsmødetemaet. På Landsarkivets læsesal holdt rigsarkivar *Vagn Dybdahl* og overarkivar *Finn H. Lauridsen* et lysbilledforedrag om den moderne købstadsudvikling, og derefter var der rundvisning på Landsarkivet med præsentation af byhistoriske kilder. Aftenen sluttede med natmad. – Om lørdagen samledes deltagerne til et lignende arrangement i Viborg Stiftsmuseum, også med et vægtigt kulinarisk indslag.

Årsmødet afrundedes med en fascinerende busekskursion i Viborg og omegn, hvor købstadsudviklingen efter 1870 blev demonstreret af museumsinspektør *Peter Seeberg*.

Dorrit Andersen

Dansk Historisk Fællesforening

RESULTATOPGØRELSE FOR TIDEN 1/1-31/12 1987

Note

Kontingenter:

Sammenslutn. af Lokalhistorisk Arkiver		14.400,00
Sammenslutn. af Lokalhistoriske Foreninger		14.400,00
Dansk Kulturhistorisk Museumsforening		14.400,00
Medlemmer		12.800,00
		56.000,00

Tilskud:

Kulturministeriet, Tipsmidlerne	250.000,00	
Overført til 22 Amtssamfund	÷ 150.000,00	
Tilskud til »Siden Saxo«	÷ 50.000,00	50.000,00
		<hr/> 106.000,00

Omkostninger:

Årsmødet	40.190,35	
Møder og rejser	10.309,78	
Lønninger og honorarer	24.750,00	
Administration	20.000,30	
Kontorudgifter	6.124,80	101.375,23
		<hr/> 4.624,77

1 Fortid og Nutid	÷ 31.175,75	
2 Siden Saxo	÷ 30.219,29	
3 Bogsalg	÷ 1.121,58	
4 Historisk bibliografi	÷ 37.744,68	100.261,30
		<hr/> ÷ 95.636,53

Renteindtægter .....

15.535,05

Underskud .....

÷ 80.101,48

der fordeler sig således:

Henlagt til investeringsfond	3.231,57	
Henlagt til reservefond	1.676,60	
Henlagt til DHF-reservefond Fortid/Nutid	1.877,43	
Henlagt til DHF-reservefond Siden Saxo	1.877,43	8.663,03
		<hr/> ÷ 88.764,51

Overført til næste år .....

÷ 88.764,51

AKTIVER

Girokonto nr. 5086264.....		2.741,07
Østjysds Bank konto nr. 1141460		86.638,27
Østjydsk Bank konto nr. 7027374		39.498,71
Østjydsk Bank konto nr. 7026889 (Inv.-fond)		57.091,14
Østjydsk Bank konto nr. 7028562 (Reservefond)		29.619,92
Østjydsk Bank konto nr. 7033000 (Fortid/Nutid)		33.167,99
Østjydsk Bank konto nr. 7032994 (Siden Saxo)		33.167,99
Tilgodehavende moms.....		6.187,60
Tilgodehavende bogsalg		6.370,74
Tilgodehavende Fortid/Nutid.....		4.824,14
		<hr/>
		337.120,42

PASSIVER

Skyldig A-skat.....		687,20
Wind's Bogtryk		89.228,18
AiO		54.395,84
Diverse kreditorer		40.025,48
Siden Saxo, forudbetaling 1988		1.466,00
Formue primo (korrigeret m/kr. 2,00)	87.035,17	
Underskud	÷ 88.764,51 ÷	1.729,32
		<hr/>
		184.073,38

Hensættelser:

Investeringsfond

Primo	53.859,57	
Hensættelse i 1987	3.231,57	57.091,14

Reservefond

Primo	27.943,32	
Hensættelse i 1987	1.676,60	29.619,92

Fortid/Nutid

Primo	31.290,56	
Hensættelse i 1987	1.877,43	33.167,99

Siden Saxo

Primo	31.290,56	
Hensættelse i 1987	1.877,43	33.167,99

337.120,42

DANSK KULTURHISTORISK OPSLAGSVÆRK

Salg		1.248,00
Tilskud		246.820,00
Renter		1.266,14
Lønninger	229.810,28	
Forsendelse	10.677,77	
Administration	275,58	
Checkkonto	8.570,51	
	<hr/>	
	249.334,14	249.334,14

HISTORISK BIBLIOGRAFI

	Salg		8.190,08
	Lån hos DHF, Primo	44.435,87	
	Forsendelse	1.598,10	
	Checkkonto – ophævet		99,21
4	Afskrevet		37.744,68
		<hr/>	
		46.033,97	46.033,97
		<hr/>	

SPECIFIKATIONER TIL RESULTATOPGØRELSEN

1	<i>Fortid og Nutid</i>		
	Salg		169.143,30
	<i>Tilskud:</i>		
	Forskningsrådet	20.000,00	
	Andre	31.223,58	51.223,58
		<hr/>	
			220.366,88
	<i>Omkostninger:</i>		
	Trykning	182.884,98	
	Honorarer	9.000,00	
	Administration	11.757,42	
	Forsendelse	38.554,53	
	Afskrivninger	7.393,70	
	Produktionsudgifter	370,00	
	Reklame	1.282,00	251.542,63
		<hr/>	
	Underskud		÷ 31.175,75
2	<i>Siden Saxo:</i>		
	Abonnementssalg		316.917,10
	Løssalg		5.089,75
	Tilskud DHF		50.000,00
	Andre tilskud		2.000,00
	Salg 1986		7.681,41
	Salg 1987		3.306,55
		<hr/>	
			384.994,81
	Trykning	271.350,00	
	Forsendelse	63.388,63	
	Administration	1.959,00	
	Produktionsudgifter	19.682,83	
	Lønninger og honorarer	15.500,00	
	Reklame	43.333,64	415.214,10
		<hr/>	
	Underskud		÷ 34.202,32
	<i>Bogsalg:</i>		
	Bogsalg, egne bøger		34.202,32
	Copydan		184,80
		<hr/>	
			34.387,12
	»Lokalhistorien i undervisningen«	10.561,25	
	Lønninger og honorarer	16.169,75	
	Porto og fragt	5.620,35	
	Afskrivning	1.350,35	
	Administration	1.807,00	35.508,70
		<hr/>	
	Underskud		÷ 1.121,58
		<hr/>	

Dansk Historisk Fællesfond

RESULTATOPGØRELSE FOR TIDEN 1/1-31/12 1987 (6. REGNSKABSÅR)

<i>Indtægter</i>	
Renter af bankbog	1.318,30
Kupons	3.600,00
÷ depotgebyr og kurtagé	75,00
Overskud	<u>4.843,30</u>
<i>Aktiver</i>	
Nom. kr. 30.000 forenede Krf. 20133, 12%, kurs 94	28.200,00
Østjydsk Bank A/S konto nr. 7030980	24.442,39
	<u>52.642,39</u>
<i>Passiver</i>	
Formue primo	48.849,09
Overskud	4.843,30
Kursregulering vedr. ej realiserede obligationer	÷ 1.050,00
Formue pr. 31/12 1987	<u>52.642,39</u>

DHF's fond til særlige formål

Formue primo	97.374,18
Renter	5.842,45
Formue pr. 31/12 1987 (Østjydsk Bank A/S, kto. 7030949)	<u>103.216,63</u>

DHF og SLF's Støttefond (5. regnskabsår)

Formue	38.007,03
Renter	2.280,42
Formue pr. 31/12 1987 (Østjydsk Bank A/S, kto. 7030998)	<u>40.287,45</u>

Ovennævnte regnskaber er opstillet af undertegnede på grundlag af forelagte bankbøger, bilag samt depotudskrifter pr. ultimo december 1987.

Randers, den 8. marts 1988

Anders V. Larsen
afdelingsdirektør
Hjulmagervej 38
8900 Randers

Byens historie siden 1870

Oplæg og indlæg fra Dansk historisk Fællesforenings årsmøde 1988.

Vagn Dybdahl:

Indledning

De danske provinsbyer 1870 til i dag er et spændende afsnit af Danmarkshistorien. Det er der mange perioder, der er. Vi vil kunne sige det samme om Absalons tid, den sorte død, Christian IV og de slesvigske krige.

Byerne 1870–1988 har imidlertid noget helt særligt ved sig. Det er historie, men alligevel ikke længere væk, end vi synes, at vi selv har oplevet tiden.

Går vi i dag rundt i gaderne eller bladrer vi i telefonbogen, støder vi hele tiden på firmanavne, som de også kendte for 100 år siden. Nogle af os ser dejlige huse, der blev bygget af vore fædre eller bedstefædre før 1. verdenskrig. Mange af os har møbler, spisebestik, fotografier, der hører til vor dagligdag, men også hørte til vor families dagligdag for 100 år siden. Dette særegne afsnit af Danmarkshistorien er vi selv en del af.

Det var og er et ejendommeligt afsnit, fordi det danske folk pludselig holdt op med at være et folk af husmænd og bønder. Støt og sikkert gik landbrugets folk tilbage i folketal. I stedet fik vi byer.

Byerne var omkring 1850 på 2.000–3.000 indbyggere, de allerstørste på 10.000, Odense 14.000, de mindste på godt 1.000. Efter 40 år – 1901 – var de største byer oppe på 40.000–50.000. En 4–5-dobling var i det hele ikke sjældent. Det var især de store og mellemstore byer, der voksede.

Der var kommet huse i flere etager. Vejene var blevet til brolagte gader, kreaturholdet var forsvundet, renovationen var blevet et problem.

WC'er. Gadebelysning. Mange byer havde fået sygehuse. I de fleste byer udkom der nu dagligt fire aviser. Man havde i flere byer fået gadedrenge og bøller, der gjorde gaderne usikre (det hjalp dog, når borgere af autoritet truede). Der var store skoler med lærere, der havde fået en særlig uddannelse. Det var ikke

sjældent, at bedre folks børn gik i skole i 10 år og tog præliminæreksamen med flere fremmedsprog.

Byerne havde fået en administration med et byråd i spidsen. Flere folk fra fagforeningerne var med i styret. Hos ekviperingshandleren (forretningen hed ofte Tip-Top) kunne man købe færdige habitter og i hans vinduer lå bl.a. violette sokkeholdere. Om sommeren spillede en stryger og en pianist i pavillonen. Undertiden var der ligefrem en der sang. Han vekslede til eksempel mellem Se det sommer af sol over enge, Under den hvide bro og Du spørger min dreng.

Springer vi igen 40 år frem til tiden op mod 2. verdenskrig, da ser vi den samme udvikling. Nu er byerne vokset på ny. De største er blevet dobbelt så store. De mellemstore tre gange så store.

Næsten alle har fået wc, mange har tilmed badeværelse. Gaderne er ved at blive asfalteret. Hesten er på vej ud til fordel for bilerne. Mange steder er der neonlys. Nu er der gymnasier på vej.

Omkring 1900 var der stort set kun de gamle katedralskoler. I Vestjylland var der f.eks. ingen gymnasier. Der var Ribe, og så var det slut hele vejen op undtagen i Østkystens byer og Viborg.

Byerne havde fået professionel administration. I 1935 havde man fået Lillebæltsbroen. Over radioen hørte man, hvad klokken var, og den var det samme over hele landet. I 1870 var klokken først 12 ti minutter senere i Jylland end på Sjælland. Der var nu radio og biografer med tone- og talefilm. Alle kunne høre de melodier, man tidligere kun kendte fra postkort. Rundt i hjemmene holdt man radioballer, hørte Louis Preils danseorkester spille Gem du dine kys – var man rigtig med på noderne, nynnede man den selv på tysk »Drunct in der Lobau«, for man havde hørt

Byens historie siden 1870

den fra Königswusterhausen, og hele Europa sang *Bel Ami*. De danske byer var ved at blive en del af en europæisk bykultur. Med bl.a. de mange kaffebarer næsten amerikanske.

Vi skal de næste par dage høre om de mange problemer, der blev skabt af denne udvikling. Vi skal tale om, hvordan man nærmere studerer den. Hvordan vi alle kan yde hvert vor bidrag.

Præsentation af nyere byhistorier

Odense bys historie.

Ved Jørgen Thomsen

Odense er en af de 10 danske byer, hvis navn først dukker op i de skriftlige kilder, og det er næppe forbigået manges opmærksomhed, at Odense i år fejrer sit 1000-års jubilæum. Byens navn er nævnt første gang i et dokument, udstedt af den tyske kejser Otto III den 18. marts 988 i forbindelse med en skattefritagelse, som siden har vist værdiløs; men byen er selvfølgelig ældre. Da borgmester Verner Dalskov ved en reception på Odenses Rådhus i juni 1976 gjorde opmærksom på den begivenhed, der nærmede sig, og foreslog udarbejdelsen af en moderne byhistorie, var interessen hos universitetets historikere hurtigt vakt.

På dette tidspunkt forelå allerede et par større værker om byens historie, nemlig biskop Engelstofts fra slutningen af forrige århundrede og en mursten, redigeret af katedralskolens rektor H. St. Holbeck og udgivet i 1926; men disse beskrivelser var ikke up-to-date, og Odense var i mellemtiden også blevet universitetsby, så det er forståeligt, at kommune og universitet kunne finde hinanden i et samarbejde om en ny, større og forhåbentlig også bedre byhistorie, der således blev det først igangsatte jubilæumsarrangement.

Planlægningen af værket og ansvaret for overholdelsen af planerne blev overdraget en redaktion, bestående af to historieprofessorer fra Odense Universitet og to kommunale tjenestegrekschefer: stadsbibliotekaren og museumsdirektøren. Til redaktionen knyttede man en sekretær, der tillige skulle fungere som billedredaktør for værket, som kontakted til trykkeri, forfattere m.m.

En af redaktionens første opgaver var at sammensætte en forfatterliste, og dette voldte ikke uoverstigelige problemer. Historikere fra Odense Universitet, byens museumsvæsen og Landsarkivet blev straks inddraget, ligesom

man søgte kontakt til andre historikere, der havde eller havde haft forbindelse med universitetet. Den oprindelige sammensætning af forfatterkollegiet måtte undervejs tillempes et par gange med baggrund i tidnød, og for det nyeste bind – om tiden efter 2. verdenskrig – traf man først i midten af indeværende årti de fornødne beslutninger om udpegning af forfattere. Vor samtids historie er så svær at overskue, at man her valgte at udlicitere opgaven i en række delemler. Alt i alt har 24 forfattere leveret bidrag til værket. Så godt som alle forfattere har været faghistorikere – i enkelte tilfælde, særligt i forbindelse med bindet om efterkrigstiden, har vi dog også inddraget forfattere fra andre fag.

Odense var tidligere kendt som »etatsrådernes by«, og nu – hvor den sidste etatsråd er borte, og der ikke længere står en sølvbakke i entreen til at rumme årets høst af visitkort – kan det ikke undre, at byen lagde vægt på et bredt temavalg og en i bedste forstand populær fremstilling. Det hed bl.a. i byrådsvedtagelsen fra 1977, at der skulle være tale om »et på primærforskning byggede, udtømmende værk om byens historie ... Værket skal skrives uden anvendelse af fremmedord, i et klart og forståeligt sprog, så at det også kan læses med udbytte af andre end faghistorikere«. Redaktionen har i sit arbejde søgt at følge disse retningslinier, men om den har haft held dertil, må andre afgøre. I hvert fald var det i samme ånd, man vedtog at undlade at anvende notetællere i teksten. For redaktionen spillede det i de indledende overvejelser endelig også en rolle, at nye metoder, som f.eks. elektronisk databehandling, nu åbnede mulighed for at bearbejde et langt større kildemateriale til den nyere tids historie, end det hidtil havde været tilfældet.

Historikernes adgang til det kildemateriale, der endnu var i kommunens varetægt,

sikredes gennem en samarbejdsaftale mellem universitetet og Odense kommune, og ved arbejdets afslutning kan det konstateres, at der ikke har foreligget noget som helst problem med hensyn til adgang til kilder, som forfatterne har haft kendskab til eksistensen af.

Ved udarbejdelsen af planen for værket valgte redaktionen straks at foretrække en kronologisk fremstilling frem for den anden tænkelige mulighed: en samling temabøger, og de 1000 år samt forhistorien blev herefter fordelt på 10 bind. Ikke jævnt og ligefremt med 100 år til hvert bind, men med skyldig hensyntagen til en række forhold: 1) historisk naturlige skel (som f.eks. svenskekrigene og enevældens indførelse 1660 eller den nye købstadsordning fra 1868), 2) hvad man havde eksperter til, samt 3) den forventede læserinteresse. Det med ekspertisen var eksempelvis baggrunden bag delingen af beskrivelsen af 1700-tallet i to bøger, og den forventede læserinteresse var en vigtig årsag til, at de fem krigsår 1940–45 fik et helt bind for sig. Det er klart, at spørgsmål om periodisering altid vil vække diskussion, og jeg kan da heller ikke være helt uenig med dem, der har anført, at værkets samlede plan til en vis grad er blevet skævt med 571 år + forhistorien i ét bind og fem år i et andet som de to yderpunkter. Til gengæld er bøgerne udkommet.

De pragmatiske hensyn var også dominerende, da man i 1977 forsøgte at fastlægge udgivelsesterminerne for de enkelte bind. Et bind – det om tiden indtil 1988 – måtte af naturlige grunde komme sidst, men da det samtidig (bl.a. af salgsmæssige grunde) var ønskeligt at sprede de 10 bind om året i perioden 1979–88, valgte man straks at se stort på, om bindene udkom i rækkefølge, så den ældste historie kom først og den nyeste sidst. Forfatternes meget forskellige arbejdsituation gjorde, at det fra begyndelsen var urealistisk at overholde en sådan tidsfølge, og de afskrækkende eksempler på udgivelsesplaner, der var trukket i langdrag, havde sikkert også deres virkning. Udgivelsesterminerne for de enkelte bind blev tillige fastlagt ud fra ønsket om at fastholde en så høj faglig standard som muligt, og planen for hele værkets opdeling

blev kun underkastet ubetydelige ændringer, efter arbejdet var sat i gang; både bindantallet og udgivelsestempoet med et bind pr. år kunne overholdes, også selv om vi undertiden måtte tage en af de allersidste dage før jul i brug til den årlige præsentation på rådhuset.

Redaktionen udarbejdede allerede forud for byrådets godkendelse af projektet en meget bred liste over de emner, »som man vil søge belyst, for så vidt de har haft betydning inden for den periode, som den enkelte forfatter beskæftiger sig med, og for så vidt det er muligt at skaffe et kildemateriale, der kan belyse emnet«. Hovedpunkterne i emnelisten var følgende: Ydre rammer, befolkningsforhold, erhvervsudvikling, arbejdsmarkedet, levestandard, bystyret, skatteforhold, offentlig anlægs- og erhvervsvirksomhed, kulturelle forhold, social- og sundhedsforvaltning, politi- og retsvæsen samt militæret. Denne emneliste har været den vigtigste retningslinje for de enkelte forfattere, og redaktionen har naturligvis til en vis grad søgt at få forfatterne til at følge denne liste, hvor de enkelte tidsperioder giver mulighed for det. Manglende kildemateriale eller – for vor egen tids vedkommende – et overvældende materiale og mangel på tidligere undersøgelser har ført til naturlige afvigelser fra emnelisten. Og når man i øvrigt ønsker at overholde en tidsplan, tvinges man undertiden til at hugge en hæl og klippe en tå i emnemæssig henseende. Et del-emne har i ét bind måske ikke fået den behandling, det fortjener, men i flere sådanne tilfælde har vi søgt at råde bod på det ved at medtage flere billeder med relevans for emnet.

Fra politisk side var det et krav, at værkets geografiske afgrænsning blev Odense Kommune efter kommunesammenlægningen i 1970, og det må nok åbent indrømmes, at værket er blevet lidet homogent på dette punkt. Nogle forfattere inddrager så godt som ikke de gamle landsbyer og nuværende forstæder i beskrivelsen, andre gør det i større udstrækning. Problemet er naturligvis det, at den jævne, daglige forbindelse mellem købstaden og omegnen er en relativt ny foreteelse, og behovet for sognehistorier for de indlemmede sogne (hvor man for den helt

Præsentation af nyere byhistorier

moderne tid står med det omvendte problem, at byens og forstadens historie er uadskillelig) er næppe blevet markant mindre som resultat af byhistorien.

På ét punkt suppleredes den oprindelige plan for byhistorien undervejs. I 1978–79 gennemførte man nemlig efter københavnsk forbillede en indsamling af erindringer blandt ældre odenseanere.

Alle byens 30.000 pensionister fik således en henvendelse fra borgmesteren om at nedskrive deres oplevelser fra barndom, ungdom og arbejdsliv og indsende erindringerne inden 1. maj 1979. De 10 bedste af de ca. 250 indkomne manuskripter blev præmieret, og materialet har siden stået til rådighed for forfatterne til byhistorien. For første halvdel af vort århundrede gav erindringerne oplagte muligheder for mere livfulde fremstillinger af dagliglivet, f.eks. skolegangen, og disse muligheder er da også benyttet i en vis udstrækning. For at flere kunne få glæde af manuskripterne er uddrag af 30 erindringer publiceret i bogen *Ak, hvor forandret*, og i to tilfælde har det være muligt at publicere større uddrag af enkeltmanuskripter som selvstændige bøger.

Odense Kommune har finansieret hele projektet med en bevilling på 1,6 mill. kr. (netto) i 1976-priser, og byrådet har kun haft projektets økonomi til behandling én gang, nemlig ved vedtagelsen af bevillingen. Vigtigheden af, at der er sørget for prisregulering af en sådan bevilling, fremgår af, at den tekniske fremstilling af bind I i 1979 kostede ca. 166.000 kr., mens prisen for bind X, der var 10% længere, lå 92% over (ca. 318.000 kr.). I disse priser er ikke inkluderet udgifter til indkøb af billedmateriale o. lign., men kun den egentlige udgift til papir, reproarbejde, sats, tryk og indbinding – så vidt muligt på lokale virksomheder.

Oprindelig havde man regnet med 10 bind á hver ca. 300 sider, men det samlede sidetal for værket nåede med bind X op på 4.518 sider, og i forbindelse med projektet er der som nævnt udkommet tre erindringsbøger samt givet tilskud til en bog om det første kort over Odense.

Til efteråret vil værket blive rundet af med

et registerbind med et fælles sted- og sageregister til alle 10 bind – der er personregistre i hvert enkelt bind – samt med en bog med gamle kort over byen og omegnen. Disse to bøger samt en mere journalistisk fremstilling i ét bind af byens historie gennem de 1000 år finansieres dog særskilt.

Takket være det kommunale tilskud til værket har prisen kunnet holdes nede. Oprindeligt var abonnementsprisen 132 kr. og løssalgsprisen 198 kr., og selv om prisen i løbet af udgivelsesperioden nåede at stige til 160/240 kr., er kiloprisen noget nær markedets laveste. Værket har været solgt gennem boghandelen og i direkte subscription fra forlaget, Odense Universitetsforlag, der har haft byhistorien i kommission. Hvert bind er trykt i et oplag på 3.000 eksemplarer, hvoraf ca. 1.700 eksemplarer er solgt i abonnement. Der er endvidere solgt nogle få hundrede eksemplarer af de enkelte bind i løssalg; løssalget har været særlig stort af det først udkomne bind, om Odense under besættelsen, og det har derfor været nødvendigt med kommunal støtte at genoptrykke dette bind og i byrådets vedtagelse fra 1977 var der forsigtigt regnet med et salg på 500 eksemplarer af hvert bind.

Når man sammenligner disse salgstal med byens størrelse, kan de nok synes små – også i sammenligning med hvad der sælges af lokalhistoriske bøger andre steder i landet. Det er oplagt, at værkets monumentale karakter trods prisen har fået potentielle købere til at tænke sig om en ekstra gang, før de har tegnet abonnement, og det er også givet, at fremkomsten af andre lokalhistoriske bøger om Odense samtidig med udgivelsen af tibindsværket har skadet salget af det større værk. Udgivelsen af de tre omtalte erindringsbøger, der er solgt i henholdsvis omkring 1.000, omkring 3.000 og omkring 4.000 eksemplarer, har selvfølgelig også været et alternativ, typisk for den, der har villet give en enkelt lokalhistorisk bog om Odense som gave.

Tre forfattere, der endnu ikke havde nogen fast ansættelse, har været aflønnet over bevillingen for at skrive deres bidrag, mens forskere med ansættelse ved Odense Universitet eller Odense Kommune ikke har fået noget honorar, men har udført deres arbejde som en

del af deres forskningsforpligtelse. De resterende forfattere har fået normal forfatterhonorar (15% af salgsindtægterne excl. moms), men det er klart, at de mange »gratis« forfattere har været en væsentlig forudsætning for, at Odense Kommune har kunnet få et værk i det omfang, her er tale om, for den én gang fastlagte bevilling.

Fra byens side var det allerede fra begyndelsen et ønske, at værket skulle være gennemillustreret, og billedmængden er derfor betydelig med vel i gennemsnit 3–400 fotografier pr. bind. Arbejdet med at fremskaffe billeder af god kvalitet – og i det rigtige udvalg – samt at skrive de fornødne billedtekster kan tidsmæssigt let undervurderes, i hvert fald i en by af Odenses størrelse og hvad de bind angår, der vedrører fotografiets tidsalder. Før den tid er mulighederne naturligvis mere begrænsede.

Visse anmeldere har af og til klaget over, at der ikke var tilstrækkelig sammenhæng mellem teksten og nogle af billederne. Hertil er først og fremmest at sige, at vi i visse tilfælde har søgt at råde bod på emnemæssige begrænsninger i manuskripterne ved at bringe relevante billeder, og for det andet er det nok også en realistisk bedømmelse, at tekst og billedmateriale ofte studeres hver for sig. Men i øvrigt er jeg da enig i, at billederne ellers bør placeres så tæt som muligt ved den tekst, de illustrerer, og virkelig bør illustrere teksten.

Piller man smudsomslagene af byhistoriens 10 bind, vil man se, at indbindingsmaterialet ikke er i samme farve for de forskellige bind. Usikkerheden omkring fremtidige leverancer af bindmateriale fik bogtilrettelæggeren Poul Jeppesen, der også har stået for selve grundlay-outet til byhistorien, til at foreslå denne løsning på et vanskeligt problem, og løsningen skyldes altså ikke, at redaktionen ville signalisere, at man med afslutningen af bind 10 var nået hele spektret rundt. Det er klart, at der kan rejses mange – og sikkert også mange berettigede – indvendinger mod de valg, redaktionen har truffet, og de fremstillinger, den har sagt god for. Når alt kommer til alt, er der stadig mange presserende lokalhistoriske studieområder i Odense, og vore

overvejelser går lige for tiden på, hvordan vi kan sikre fremtidige publikationsmuligheder for sådanne studier i byhistoriens kølvand – som en årbog, som temabøger eller hvad?

Skulle vi begynde forfra med den viden, vi nu har, tror jeg helt sikkert, at man kan sige, at får man chancen, som vi i Odense gjorde det i 1976, skal man slå til. Også selv om betænelighederne ved et så ambitiøst projekt kan være store: Er der tilstrækkeligt med forskningsresultater til at lave den store sammenfatning nu? Eller burde man f.eks. begynde med et samarbejde med universitetet om lokalhistoriske specialer og udsætte den samlede fremstilling? Kan man finde de »rigtige« forfattere – og vil de aflevere deres bidrag til tiden?

Den konservative politiker Poul Møller har i sin bitre erindringsbog *Politik på vrangen* (s. 113) formuleret meget præcist, hvad man skal gøre, hvis mulighederne byder sig: »... i politik gælder det næsten altid, at gode ideer kan blive slået over ende af bedre med det resultat, at tiden går, og sagerne forsinkes så meget, at der ikke kommer noget ud af hverken det gode eller det bedste. Vil man noget, eller skal man noget, så må man gøre det, så godt man evner, når tiden er gunstig, eller når tiden kræver ideer, som man selv synes er bedre, men som blot betyder, at der ikke kommer noget ud af det hele«.

Det gælder også moderne byhistorie.

Aabenraa bys historie.

Ved Henrik Becker-Christensen

Den oprindelige plan i 1952 – et 2-bindsværk

Værket skulle behandle byens historie indtil 1945 og bestå af 2 bind på i alt 800 sider med 15–20% billedstof. Fra starten var det forudsat, at flere »skolede historikere« skulle tage sig af de enkelte perioder. Det skulle ske under tilsyn af en redaktion bestående af daværende landsarkivar Johan Hvidtfeldt (Viborg) og arkivar P. Kr. Iversen (Aabenraa). Redaktionen skulle have ret til at foretage, som det udtryktes, en vis »ensretning« af bi-

Præsentation af nyere byhistorier

dragene. Oplag 1.500. Påtænkt udgivelsestidspunkt: 1958–59. Aabenraa kommune ansøges om 30.000 kr. til projektet. Den 21. maj 1953 bevilger byrådet 20.000 kr. Herpå skrives kontrakt med flere forfattere og arbejdet påbegyndes.

Fra to til tre bind

Projektet forsinkes på grund af flere forfatteres optagethed med andre opgaver. Enkelte springer også fra og må erstattes af nye. Under indtryk heraf ændres udgivelsesplanen fra to til tre bind på hver 250–300 sider. I 1961 udkom bind I (–1720), i 1967 bind II (1721–1864) og i 1974 bind III (1864–1945). I mellemtiden blev kommunen flere gange ansøgt om nye tilskud til at dække forskellen mellem salgsindtægter og trykkeudgifter samt honorarer.

Den nyeste historie og sognehistorien

Endnu inden bind III af byhistorien udkom påtænkte Historisk Samfund for Sønderjylland en fortsættelse af værket. I november 1973 skrev landsarkivar P. Kr. Iversen til Aabenraas borgmester og foreslog udgivelsen af et bind IV dækkende tiden 1945–1970 samt yderligere to bind om de ved kommunalreformen indlemmede sognes historie op til 1970 – et om Ensted sogn og et om Løjt sogn. Til dette formål blev der ansøgt om 40.000 kr., som blev bevilget af byrådet i december 1974. Planen blev dog først iværksat i 1980 efter at byrådet havde bevilget 200.000 kr. til projektet. I 1981 fik historikerne H. Becker-Christensen og Jørgen Witte overdraget opgaven med at skrive bind IV af købstadshistorien, mens en kreds af andre historikere tog sig af de to sognehistorier. I 1985 udkom Aabenraa bys historie bind IV (400 sider), i 1987 Ensted Sogns historie (308 sider) og i 1988 Løjt Sogns historie (378 sider). De to sognehistorier er redigeret af henholdsvis arkivar Lars N. Henningsen og landsarkivar Hans H. Worsøe. Oplag for de tre nye bøger: 2.000.

Århus byhistoriske udvalg.

Ved Finn H. Lauridsen

BU, udtalt kort og med stød, kaldes Århus byhistoriske Udvalg af dem, der til daglig har med det at gøre. Det har sin baggrund dels i nogle lokalhistoriske udstillinger, der afholdtes i rådhusshallen i begyndelsen af 1950'erne, dels i et festskrift, som på initiativ af Vagn Dybdahl udsendtes til borgmester Sv. Unmack Larsens 60 års fødselsdag i 1953. Disse tiltag, der havde vakt betydelig interesse, førte i 1956 til, at kredsen bag dem stillede forslag til byrådet om, at man oprettede et permanent organ, der skulle fortsætte udstillingsvirksomheden, men også udgive bøger. Byrådet bifaldt planen, og med rådmanden for magistratens 4. afdeling som født formand oprettedes et udvalg bestående af repræsentanter for byens kulturelle institutioner – arkiver, biblioteker og museer – samt de to amtshistoriske foreninger, der virkede og endnu virker her. Derudover åbnede vedtægterne mulighed for optagelse af repræsentanter for andre institutioner og foreninger samt enkeltpersoner med tilknytning til Århus bys personalhistorie.

Formen: En arbejdskreds i stedet for en forening var valgt, fordi man fandt det sandsynligt, at man kunne få en større kreds i tale ved direkte henvendelse og »reklame« forud for hver enkelt publikation i stedet for at trække på et fast medlemskab. Med den – ganske vist væsentlige – begrænsning, at man ikke ved, hvordan det ville være gået med en forening, er det en opfattelse, udvalget har fastholdt. Hver enkelt bog udbydes da for sig i subskription på basis af et kartotek, der er opbygget ved salget gennem årene og løbende vedligeholdes. Subskriptionsindbydelsen er trykt inden i en gengivelse af bogens omslag, forsynet med en »opmuntrende« tekst, der fortæller lidt om bogen og fremhæver dens kvaliteter, samt naturligvis med et bestillingskort, der altid kan indsendes portofrit. Endelig har vi i mange år suppleret med en avisannonce med bestillingskupon; men det er efterhånden blevet meget dyrt – op til ca. 15.000 kr. for en kvartside – og effekten har været vekslende. Smånotitser med omtale af salget

og bogen – ofte suppleret med et billede fra den – har vi også dyrket; men det har i de senere år været vanskeligt at få vor eneste lokalavis til at optage sådanne.

Lidt bedre går det, når man foregiver at have et problem f.eks. identifikation af et billede, hvor formålet naturligvis kun er at få den kommende bog omtalt.

Udvalget har siden 1956 udgivet 65 bøger, der falder i tre grupper: 1. Den såkaldte »julebog«, der altid udsendes først i december og er af populært tilsnit, koncentreret om de sidste 100 år. 2. Bøger af mere videnskabelig karakter eller bøger, udgivet i særlige »lokale« anledninger samt 3. fra 1972 Århus-årbogen, der »tager« det foregående års begivenhed »af«, og, når de indbyder til det, sætter dem i historisk perspektiv.

Viborg leksikon.

Ved Henning Ringgaard Lauridsen

Forhistorien

Viborg leksikon blev i 1977–79 planlagt som et to-bindts opslagsværk, der i knap form kunne give besked om centrale naturhistoriske og kulturhistoriske emner indenfor Viborg kommunes grænser. Den leksikale form skulle sikre bred anvendelighed for både kommunens egne indbyggere og for udenbys publikum. For at sikre projektets gennemførelse dannede initiativtagerne omkring Viborg Stiftsmuseum en særlig »Fond til udgivelse af Viborg leksikon« samt sammenkaldte en lang række potentielle forfattere til forberedende møder.

Projektet lykkedes ikke i den udtænkte form. Således viste det sig umuligt at få de mange bidragsydere til at levere deres manuskripter inden for de samme tidsintervaller, og det økonomiske grundlag var ikke til stede for en samlet udgivelse. Derimod udførte løst ansatte projektmedarbejdere et værdifuldt forarbejde, idet de udarbejdede en erhvervsregistrering, en arkivregistratur, en lokalbibliografi og dele af et avis-kartotek.

Viborg leksikon som skriftsserie

I 1983 blev Viborg leksikon vakt til live i en ny form. En af de oprindelige manuskriptforfattere afleverede et grundigt og omfangsrigt manuskript om Viborg bystyre. Dette udspil gav ideen til at udsende omfattende manuskripter om kulturhistoriske og naturhistoriske emner i hæfteform. Rækken af »selvstændige« publikationer skulle bindes sammen af en ensartethed i udformning, af en emnemæssig helhedsplan og af en fælles registerindgang. Efter udsendelse af bindet om Viborg bystyre fik Viborg leksikon tilknyttet en redaktør som herefter udformede helhedsplanen og retningslinierne for i alt godt tyve bind samt registerbind. Det samlede værk vil ved sin afslutning hen imod år 1999 give fyldige skildringer af alle væsentlige by- og egnsbestemte temaer indenfor kunst, natur, geologi, erhverv, levevilkår, politik, sprog og arkitektur.

Et stort værk udformet efter de skitserede retningslinier tiltrækker sig naturligvis en hel række problemer. Værkets omfang kræver en større gruppe af kompetente forfattere, som det er redaktørens opgave løbende at opspore og håndplukke. Imidlertid har han kun begrænsede økonomiske midler at lokke med, hvilket betyder, at de enkelte bidrag må underordnes pågældende forfatters daglige arbejde. Med andre ord kan de enkelte bind ikke udsendes i »naturlig« rækkefølge; eksempelvis kan et par fortløbende numre behandle historiske emner som industri og landbrug, mens det næste skildrer enten geologien eller egnens dyre- og planteliv. Problemet modvirkes dog ved, at de enkelte bind giver en tilnærmelsesvis dækkende behandling af det specifikke emne. Bindene kan da også udmærket købes og læses særskilt.

Et andet problem ved den valgte form er en lang udgivelsestid på måske 15 år. I løbet af de år kan forventes eksempelvis teknologiske ændringer inden for den grafiske branche, ændringer som sandsynligvis vil forstyrre den lay-out-mæssige ensartethed i værket. Også de redaktionelle samt de økonomiske forhold kan forandre sig med årene.

Blandt fordelene ved en løbende publicering af temahæfter er ikke desto mindre de

Præsentation af nyere byhistorier

overkommelige finansieringsmuligheder, idet udgifterne strækkes tilsvarende over tid. I dag publiceres Viborg leksikon over Viborg Stiftsmuseum/Viborg lokalhistoriske arkivs faste publiceringskonto. Økonomisk virker projektet dermed ikke tyngende, hverken for udgiveren eller for abonnenterne.

Væsentligt er også den fleksibilitet, som ligger i at kunne trykke de enkelte bidrag, når det arbejdsmæssigt er mest belejligt for de enkelte forfattere.

Siden 1984 er der udsendt seks bind af Viborg leksikon, og i dag er de nærmestkomende års udgivelser i rimelige faste rammer. Der foregår løbende en dialog mellem forfatterne og redaktøren omkring udformningen og tidsintervallerne. Naturligvis er der ligeledes detailproblemer så som emnemæssige og geografiske afgrænsninger. Principielt skal således det nuværende Viborg kommune være undersøgelsesområdet, men her er tale om en »kunstig« administrativ inddeling, som eksempelvis geologer af gode grunde har svært ved at indrette sig efter.

Museets og arkivets indsats

Medarbejderne ved Viborg Stiftsmuseum og Viborg lokalhistoriske arkiv vil i de kommende år optræde som bidragsydere til flere bind, men desforuden foregår der på disse institutioner vedvarende et indsamlings- og registreringsarbejde til gavn for projektet. I en periode havde arkivet i den forbindelse en langtidsledig historiker ansat.

Salget af Viborg leksikon administreres fra Stiftsmuseet. De første fire numre blev solgt alene gennem de lokale boghandlere og markedsføringen omfattede alene en vis omtale i lokalpressen. Efterspørgslen var imidlertid for ringe, og i forbindelse med publiceringen af det femte bind udsendtes en brochure, der skulle hverve en fast abonnementskreds. Denne abonnentordning, som indbefatter 15% rabat, har givet et noget større salg, også af de førstudsendte numre.

Formatet på Viborg leksikon – A4 – er muligvis et minus i salgsammenhæng. Kunderne er måske konservative; det store format

passer dårligt i reolen og folk får ikke så mange sider. Fordelen ved formatet ligger i en mere varieret og spændende udnyttelse af billeder, kort og tegninger. I det hele taget forsøger redaktionen at bruge gode illustrationer optimalt, også fordi moderne mennesker oplever i billeder mere end i tekst. Dog skal det siges, at formatet er valgt til den første publikation, inden redaktøren var tiltrådt. Men sådan arver vi så meget, og ofte lærer vi med tiden at holde af det.

Bystyre og -administration.

Ved Vagn Dybdahl

Byens styre var indtil 1919 noget rod, i hvert fald når man skal holde sig til det formelle, og når vi betragter det med nutidige øjne.

Tag nu en af de mindre eller mellemstore købstæder. Topfiguren var borgmesteren. Han havde mange funktioner. Han var: politimester, dommer og borgmester.

Han var tillige formand for en række ret selvstændige kommissioner, f.eks.: brandkommissionen og sundhedskommissionen.

Desuden var borgmesteren ofte formand for eller sad i hvert fald i bestyrelsen for til eksempel den lokale bank eller sparekasse, byggeföreningen, museet og hospitalet.

Han var udnævnt af kongen efter indstilling fra byrådet. Udnævnelsen var for livstid; men han tog ofte sin afsked, når han var omkring de 70. Indtil o. 1900 var han altid højremand.

Borgmesteren var ubestridt byens førstemand. Foruden hele den dømmende og udøvende magt havde han også den lokale forvaltning under sig. Gennem de mange tillidshverv øvede han også en betydelig indflydelse uden for det snævert offentlige liv i byen.

Borgmesteren havde selvfølgelig overordnede. Det var især ministeren, Indenrigsministeriet og Justitsministeriet. I en lang række sager havde han også amtmanden som overordnet. Amtmanden havde – også i købstæderne – mangfoldige myndighedsfunktioner, som hverken statsamtmand eller amtsborgmester har i dag. Han var således øverste

juridiske myndighed, stort set svarende til vore dages statsadvokat. Videre kan nævnes myndighedsbevilling, kongebreve, skilsmisser. Forslag fra byrådene skulle gå gennem ham.

Hele borgmesterens kommunale funktion var naturligvis i realiteten begrænset. Der var først den begrænsning, der alene lå i, at han jo skulle leve i miljøet, og at han – hvis han ville have det rart – naturligvis var nødt til at tage hensyn til stemninger og synspunkter hos de folk, der omgav ham. Her havde han dog naturligvis en styrke alene i, at han jo skulle leve i miljøet, og at han – hvis han ville have det rart – naturligvis var nødt til at tage hensyn til stemninger og synspunkter hos de folk, der omgav ham. Her havde han dog naturligvis en styrke alene i, at han var udnævnt på livstid. Men dernæst var han også bundet af budgettet, som blev vedtaget af byrådet. Der er dog at sige, at borgmesteren var formand for kasse- og regnskabsudvalget, og han skulle godkende budgettet.

Hvilken indflydelse borgmesteren havde på byrådet, når det nu navnlig gælder kasse- og regnskabsvæsenet, ved vi ikke. Det har givetvis været forskelligt fra by til by og i høj grad afhængig af borgmesterens personlighed og engagement. Det samme gælder, når vi skal afveje hans forhold til kærneren.

Kærneren (datidens økonomidirektør eller kommunaldirektør) kunne være den mand, der bogholderiteknisk holdt styr på byens kasse. Han kunne imidlertid også være den, der udarbejdede byens budget og herunder vurderede, hvad man havde råd til. Han kunne også tage stilling til løbende afvigelser fra budgettet (en slet ikke ringe sag); var der tale om større afvigelser, måtte han dog tale med borgmesteren.

Når det gælder budgettet, er det værd at mærke sig, at kommunens tjenestemænd ikke havde store bevægelsesmuligheder. Hverken en overlærer – nutidens skoleinspektør – en gasværksbestyrer eller en kommuneingeniør måtte fravige budgettet. Endnu op i den periode, jeg havde med sådanne sager at gøre, måtte f.eks. en skrivemaskine ikke udskiftes, før borgmesteren havde godkendt det – hvis det altså ikke var forudset i budgettet.

De reelle forhold om borgmesterens og kærnerens position og indflydelse i bystyret samt deres indbyrdes relationer ved vi ikke meget om. Når vi kommer op i vor tid, ved vi noget mere (nu hedder kærneren nok kommunaldirektør); men det er stadig svært at trænge ind i disse anliggender. Jeg vil her sige, at det er åbenbart, at de mange lokalarkiver bør gøre en særlig indsats. Der samles så mange erindringer sammen, men de bør styres gennem samtaler, der borer i sådanne spørgsmål. I al for høj grad bliver samtaler og erindringer rettet mod almindeligheder og tilstande, som i øvrigt kan klarlægges meget bedre på anden måde.

Samspelet mellem borgmesteren og byrådet var også kompliceret. Selve sammensætningen af byrådet var set med vore øjne ejendommeligt. Først var der det, at de store skatteydere havde to stemmer. Dernæst var der det, at der var listevalg, og den liste, der fik flest stemmer fik alle pladser. Man kom således let i den situation, at et stort flertal slet ikke blev repræsenteret. Dette er også en af forklaringerne på, at stemmeprocenten mange steder ikke kom op på mere end 10–15%, flere steder kom man dog efterhånden op på 35–40%. Op mod år 1900 blev misforholdet imidlertid så skrigende, at man mange steder simpelthen dannede kommunale vælgerforeninger, der inden selve valget opstillede en fællesliste, og på den gjorde man plads for både venstrefolk og socialdemokrater.

Byrådet nedsatte en række udvalg: for brolægning, skole, hospital, belysning osv. Udvalgene fik ret stor selvstændighed inden for hvert sit område.

Det gjaldt ikke alene med hensyn til at fastlægge retningslinier, men også aktiv indgriben i dagligdagen. I 1906 påtog et byrådsmedlem sig at skride ind over for unge mennesker, der var for støjende, når idrætsforeningen benyttede vaskerummet om aftenen, et andet medlem gik selv hen for at kontrollere, om det var ildelugtende, når en skindhandler rensede huder, og flere byrådsmedlemmer prøvede selv, om trækvognene var for tunge, når lære- eller bydrengene brugte dem. Man gik også i pavillonen for at se, om porcelænet blev vasket ordentligt op. Jeg har

også set, at et byrådsmedlem i forbindelse med et skole-nybyggeri i 1906 påtalte, at el-kontakterne var placeret så lavt, at eleverne selv kunne tænde lyset på gangene. Springer vi længere op, ja, så cyklede i 1945 skoleudvalgets formand selv rundt og udbetalte lønningerne til aftenskolelærerne.

I langt de fleste sager var der ikke tale om, at partilinjerne blev trukket skarpt op. Mere ideologiprægede eller programformulerede standpunkter var ikke almindelige. Noget andet er, at en nærmere analyse af standpunkterne klart viser, at byrådsmedlemmernes standpunkter var præget af en bagved liggende ideologi. Ikke helt sjældent gik den ad andre baner, end man skulle vente ud fra det parti, medlemmerne tilhørte. Jævnligt »sprængtes« partiopdelingen.

Efter 1919 blev systemet ændret på mange områder. Afgørende blev, at borgmesteren nu valgtes ud af byrådets midte og for fire år ad gangen. Alene det svækkede hans position. Han, der nu var lønnet, havde heller ikke andre hverv – i mindre byer bevarede han dog i reglen sit private erhverv eller embedsstilling ved siden af.

Den nye borgmester var heller ikke politimester eller dommer, selv om det kunne forekomme. Nu beroede hans indflydelse stort set alene på hans personlige kvaliteter og styrken hos hans parti. Det blev også nu almindeligt med forudgående gruppemøder – partilinjerne blev skarpere markeret. I hvert fald blev det i Socialdemokratiet vedtægtsmæssigt, at den lokale redaktør og formanden for fællesorganisationen eller partiforeningen deltog i møderne. Inden gruppemøderne deltog ofte kærneren, et par fra gruppen eller en eller to helt uden for byrådet i formøderne, altså ret uformelt. Hvem, der deltog uden for byrådet, hvis der var nogen, kunne være varierende, f.eks. byens socialdemokratiske folketingsmand eller en anden, der havde en eller anden position; det var heller ikke altid, at de mødtes samtidigt. Der er grund til at tro, at sådanne møder også fandt sted i andre partier, måske under forskellige påskud. Mange steder var formanden for Handelsstandsforeningen ofte inddraget.

Vi ved også, at kandidatopstillingerne ofte

fandt sted uden for partiforeningerne. Fra Århus kender vi f.eks., at Handelsstandsforeningen og Håndværkerforeningen satte kandidater på borgerlige lister og i perioder gjorde Rotaryklubben det også. I Socialdemokratiet var Fællesorganisationen naturligvis med; inden for denne var i Århus Statsbanernes smede så stærke, at de kunne kræve og fik deres egen kandidat. – Alt dette skete naturligvis også til Folketingsvalgene. Vi ved også fra forskellige byer, at sportsforeninger, afholdsforeninger og Indre Mission kunne øve en betydelig indflydelse på kandidatopstillingerne.

Det er sværere at klarlægge det pres, de forskellige organisationer øvede på medlemmerne, når de først var valgt.

Hele problematikken er: hvem øvede indflydelse på byrådet og dets sammensætning? Det hører til det, vi må arbejde med. Det hører derfor også til det, vi skal søge at skaffe os kilder til.

Noget af det kan vi nok finde svar på, når vi går til forhandlingsreferaterne og virkelig nærlæser dem. I nogle byer – ikke mange – blev der udgivet trykte byrådsreferater. De steder, hvor der ikke blev udgivet referater, sendte kærneren eller byrådssekretæren officielle referater til aviserne. I de fleste aviser kom der efterhånden ofte referater af bladenes journalister. Det vil være en klar opgave for lokalarkiver at fotokopiere avisreferater og indbinde dem. Det vil være urimeligt, at alle skal blade rundt i aviserne hver gang, der skal opledes referater. Aviserne vil lide stærkt ved det, og det hele vil blive mere overskueligt, hvis de foreligger samlet i bind.

En lang række forhold blev styret uden for byrådet. Ligningskommissionen valgtes selvstændigt i forbindelse med byrådsvalget, senere af byrådet, men ikke blandt byrådsmedlemmerne. Sundhedskommissionen havde borgmesteren som formand og oftest også embedslægen, hvortil kom nogle byrådsmedlemmer. Skolekommissionen havde indtil 1933 sognepræsten som fast medlem og desuden nogle valgt af byrådet, det behøvede ikke at være byrådsmedlemmer. En række andre kommissioner havde også både fødte medlemmer og medlemmer valgt af byrådet. By-

styret var kompliceret, og arkiverne blev det derfor også.

En bys styre skete ikke alene kommunalt; det skete også direkte af staten på en lang række områder. Iøjnefaldende var fra periodens start på områder som: jernbaner, post- og telegraf, toldvæsen, domstole, politi (efter 1938), fabriksinspektorer, distriktslæger, senere civilforsvaret, fiskerikontrol o.m.a.

Alle disse institutioner var og er i sig selv en væsentlig del af byens styre. De øver en betydelig indflydelse både direkte og ved den virkning, der er gemt i de mange mennesker, de beskæftiger. De ansatte vil således ofte være dem, der presser på, når det gælder kulturliv og skoler, eksempelvis fordi de stiller særlige krav om videregående skoleuddannelse til deres børn. Det vil også typisk være en del af disse institutioners personale, der danner grundlaget for teater- og musikforeninger og dermed påvirker bystyret til på forskellig måde at tilgodese disse særlige behov. Afgørende er også, at f.eks. told, post og jernbaner fungerer efter byens behov.

Alle disse funktioner er styret centralt, oftest fra København. Selv om der ikke er nogen direkte lokal indflydelse på det. Det sker ad denne formelle vej: henvendelser til ministerierne, enten er det byrådet (ofte støttet af de lokale folketingsmænd) alene eller sammen med de erhvervsorganisationer, der har den nærmeste interesse i sagerne.

Også her søger man at lægge pres på de besluttende ad informelle veje. Det sker helt formløst ved at tage embedsmændene med i det almindelige selskabsliv, ved at få dem med i de lokale, men ellers lukkede Skydebrødre-selskaber, Rotary, lægeselskaber, og mere formelt udbygger man kontakten ved at indbyde embedsmændene til de årlige generalforsamlinger i de forskellige foreninger.

Oftest er det ikke så svært at etablere samarbejdet. Gælder det en ny jernbanestation eller udbygning af toldkammeret, da har man en fælles interesse. Handel og industri vil gerne have en ny og større jernbanestation; det samme gælder stationsforstanderen, der øjner en mulighed for placering i en højere lønklasse.

Alt, hvad vi hidtil har talt om, er alt det,

der har til formål at samle byens styre. Vi har også talt om de uformelle, men højst reelle påvirkninger, styret er udsat for.

Til alt dette kommer det spontane og ukategorielle. Det er imidlertid en kendsgerning, at dette eksisterer og har gjort det gennem hele perioden.

Mange lystanlæg er blevet til, fordi den velstående borger har skænket et areal og derefter måske fået dannet en forening, der skulle stå for beplantningen. Derefter er det blevet skænket byen mod forpligtelse til vedligeholdelse. Så har byen, hvad enten den ville eller ej, i realiteten være forpligtet til at tage sig af sagen i al evighed. Noget lignende har været begyndelsen til mange museer, biblioteker eller sportsanlæg – for slet ikke at tale om lokalarkiver.

Ad sådanne veje har velmenende borgere i virkeligheden øvet en betydelig indflydelse på byens styre. Det samme gælder forskelligt af det, vi i dag kalder græsrodsbevægelser. De kan samle sig om vidt forskellige sager: etablering af cykelstier, modstand mod en skole-nedlæggelse, flytning af et monument, omlægning af et torv eller af en buslinie, indretning af et rocktempel. Enhver af os kan fortsætte med andre eksempler.

Alle sådanne bevægelser øver indflydelse på byens sager. I mange tilfælde på en sådan måde, at andre hensyn eller allerede planlagte aktiviteter lider skade.

Det er imidlertid en opgave for det lokale arkiv eller for det lokale museum at sikre bevarelsen af kilderne til sådanne bevægelses historie.

Byernes historie efter 1870 er et forsømt område. For at det dog ikke simpelthen skal blive et hul i vor historie, er det nødvendigt, at der snarest gøres en indsats på området. Vi må begynde at skrive om perioden, og vi må øve en systematisk indsats for at sikre de kilder, der er skabt og til stadighed skabes. Det kan ikke nytte, at samlingerne blot tager imod det, der kommer af sig selv og så offer tiden på at registrere det med perfektionisme. Vi er på et område, hvor indsamlingen er vigtigere end registreringen. Det er vigtigere, fordi her går meget tabt hver dag.

Opgaven er, at man finder ud af, hvad der skal bevares. Det kræver, at der arbejdes med de nærmeste årtiers historie, og at der løbende følges med i dagens begivenheder og udvikling. Ud fra dette skal der lægges en plan for, hvor der skal sættes ind, og hvordan det skal gribes an. Og så skal det gribes an!

Boligen – Studiet af byens boliger.

Ved Margit Baad Pedersen

De store forandringer, der skete på alle områder i det danske samfund i slutningen af 1800-tallet, satte sig også spor i byernes boligmiljøer. Navnlig de store byer fik en kraftig befolkningstilvækst, der fysisk viste sig i opvæksten af nye bydele – og en øget befolkningstæthed i de gamle dele af byerne.

Hvor den førindustrielle købstad i høj grad havde en husholdsstruktur med store enheder – f.eks. købmandsgården og håndværkergården – blev dominansen af kærnefamilier et karakteristisk træk ved den industrialiserede købstad. Adskillelse af bolig og arbejdssted blev en realitet for langt den overvejende del af befolkningen.

En række nye bygningsformer vandt indpas i byerne – den private udlejningsejendom, villaen og byggeforeningshuset som de mest markante. Ind i dette århundrede kom det sociale boligbyggeri, og gennem de sidste 30 år har vi oplevet parcelhuskvartererne skyde op i udkanten af alle byer.

Boligen udgør et klassisk studieobjekt inden for etnologien, og variationer inden for boligens indretning og funktion har vist sig at have en nøje sammenhæng med variationer i andre aspekter af folks livsform. For alle, der skulle indrette en bolig, har der været – og er der naturligvis stadig – ganske faste normer for, hvordan boligen burde se ud, og hvilke rum man brugte ved hvilke lejligheder. At få afgrænset disse normer og sat dem i relation til variationerne i andre aspekter af folks dagligliv gennem de sidste 100 år vil være et hovedformål med studiet af boligerne.

Kildematerialet til sådanne studier må naturligvis ideelt set være direkte oplysninger fra de mennesker, der har brugt boligerne –

enten i form af interviews eller erindringer. Skal materialet indsamles nu, vil man næppe kunne komme ret langt bagom 1920, men mange optegnelser ligger jo allerede i de offentlige samlinger og venter kun på, at de rigtige spørgsmål bliver stillet. Fotografier udgør et vigtigt supplement til optegnelserne, og det må heller ikke glemmes, at mange museer i deres samlinger har bohaver med oplysninger om, hvor og hvornår det har været brugt. Bohaverregistreringer i forbindelse med skifte eller konkurs udgør vigtige kilder til periodens første del, men bliver i de fleste tilfælde noget summariske hen imod århundredskiftet. Hvad angår selve bygningerne, kan kommunernes byggesagsarkiver, brandtaksationerne og kreditforeningsvurderingerne anvendes samt – ikke at forglemme – bygningerne som vi selv kan gå ud i byen og se dem.

En række museer har etableret et samarbejde i den såkaldte boligpulje med henblik på gensidig inspiration og koordinering af undersøgelsesarbejdet inden for boligområdet. Indsatsen er rettet mod boligforhold i dette århundrede – specielt efter 1920.

Det materielle grundlag.

Ved Erik Korr Johansen

Denne side af byhistorien beskæftiger sig med, hvordan »bybilledet« har udviklet sig, og hvordan byen i tidens løb har fungeret med »faciliteter« og »bekvemmeligheder« som bo- og arbejdssted og som handels-, trafik- og administrationscenter. De fysiske og tekniske rammer har i høj grad medvirket til at udvikle *byens* karakteristiske særpræg til forskel fra stationsbyen, landsbyen eller det åbne land.

Byerne har i de sidste 100 år i modsætning til tidligere været i stærk vækst, og ændringerne i de geografiske og materielle rammer er derfor kommet til at spille en væsentlig større rolle i dette århundredes byhistorie end før. Hvordan byens netværk og sammenhæng (infrastrukturen) er blevet udbygget og koordineret har eksempelvis været afgørende for, om byen er blevet et trafikhelvede, har fået

solfattige baggårdsmiljøer, støjende arbejdspladser i boligområder, »grønne arealer« og parker og hygiejniske badeforhold.

Følgende række af stikord kan give et indtryk af, hvilke emner der hører med til denne del af byhistorien:

Bebyggelsesplaner og udstykninger. By og forstæder. Trafiknet. Gade- og vejanlæg. Fortove, cykelstier og P-pladser. Nærtrafik og udflugtsmål. Havne og flyvepladser. Jernbaner, rutebiler og færger. Busser. Hestedrosker og taxaer. Vognmænd og budcentraler. By- og rejsebude. Biltrafik. El-, gas og vandværker. Telefoner og postvæsen. Redningskorps, brandvæsen, snerydning. Lodseri, isbrydning, told.

Traditionelt hører disse dele af byhistorien til de mere »kedelige«, ikke mindst den del af dem, der beskæftiger sig med udviklingen af »de offentlige værker«, der ofte får karakter af en kronologisk-statistisk beskrivelse af udviklingen.

Købstadsskolen under forandring ca. 1880–1940.

Ved Ning de Coninck-Smith

I juni 1909 førtes i Kolding Socialdemokrat en mindre pennefejde mellem redaktør Peter Sabroe og en af kommuneskolens lærere P. Zoffmann. Anledningen var dobbelt.

Redaktør Sabroe ankede over lærerpersonalets faglige middelmådighed og over deres negative holdninger til børn fra arbejderklassen. Sabroe havde som en konsekvens heraf flyttet sin egne børn fra kommunens betalingskole til det kommunale gymnasium – som også havde en mellemskole.

Den anden anledning var en omlægning af det koldingensiske skolevæsen fra halvdags til heldagsskolegang, afbrudt af en frokostpause på halvanden time midt på dagen.

Sabroe mente, at den nye skolegangsordning ikke ville være til fordel for børnene. Afstanden mellem skolen og hjemmet var mange gange for stor til at børnene kunne få en reel pause; deres tøj for ringe til at kunne modstå kulde og regn 3–4 gange dagligt og i øvrigt havde man ingen garantier for, at bør-

nene ikke blev sat til at arbejde i middagspausen. Og det var jo egentlig for at begrænse børnearbejdet – og øge skolegangen, at kommunen indførte heldagsskolen.

Det var en skinløsning, og heldagsskolen kunne først for alvor blive til glæde for barnet, hvis praktisk og teoretisk undervisning blev integreret, og hvis alle børnene blev bespist på skolen. »Skole, Hjem, Legeplads og Værksted« burde forenes i heldagsskolen, skrev Sabroe.

Lærer Zoffmann mente, at Sabroe overdrev problemernes omfang – og at børnearbejdet kun for alvor kunne begrænses af lovgivningens vej. Han var dog enig med Sabroe i, at lærerne manglede efteruddannelsesmuligheder.

Den efterlyste lovgivning kom i august samme år, hvor Kolding byråd – ligesom byrådet i mange andre købstæder – vedtog en lokal vedtægt vedr. omfanget af skolebørns arbejde for andre end deres forældre. Men arbejdet i hjemmet havde man selvsagt ingen muligheder for at blande sig i.

Allerede i 1898 havde man indrettet et bespisningslokale til børnene i kommunens gamle (fra 1879) friskole – og den nye friskolebygning, opført samme år, fik også et spiserum i kælderens. I disse lokaler blev friskolens elever bespist af en privat forening. De betalende elever skulle derimod gå hjem og spise.

Debatten i Kolding Socialdemokrat i sommeren 1909 var kun en af de utallige offentlige polemiker, som Peter Sabroe var involveret i, mens han levede. Og som så meget af hans øvrige politiske arbejde handlede den om børn. Men diskussionen udgør også en indfaldsvinkel til de problemer, købstadsskolen stod overfor i årene omkring århundredeskiftet. Det var en periode, hvor skolen fik en stadig større plads i børns liv, på bekostning af især arbejdet, men også på bekostning af børns fritid, forstået som den tid, børn ikke var overvåget af voksne. En udvikling, som blev endnu tydeligere med vedtagelsen af 1937-skoleloven, som ved indførelsen af den eksamensfri mellemskole åbnede mulighed for, at endnu flere børn fik en skolegang udover de obligatoriske 7-år.

Præsentation af nyere byhistorier

Netop de(n) lokale aviser kan være en fin indgang til skolevæsenets historie set i lyset af levevilkårenes forandring både for store og små.

Skolen bliver en vigtig samfundsinstitution

Skolegang var i løbet af det 19. århundrede blevet en samfundsmæssig vigtig institution af kvalifikationsmæssige årsager – ingen kunne næppe klare sig længere uden et minimum af skrive, læse- og regnefærdighed – og omkring århundredeskiftet var der skabt et behov for teknikere både på et højere og lavere niveau.

Men der var også vægtige politiske og ideologiske årsager til skolens nye centrale samfundsmæssige position. Børnene skulle lære at leve i – eller med – det borgerlige demokrati i alle dets facetter, lige fra valg til Rigsdag og sogneråd til accept af lønarbejdet og de samfundsmæssige ejendomsforhold.

Relativt set blev der brugt flest kræfter på skolevæsenet i købstæderne og landets største byer Århus og København. Det var her, at børnetallet fra 1880'erne voksede mest, og det var her de sociale og politiske problemer var størst. Skolen blev et vigtigt værn mod social- og politisk uro og den tjente også, i en større udstrækning end på landet, til opbevaring af børnene i dagtimerne, mens forældrene var på arbejde.

Især for de yngste skolebørn, for indtil omkring århundredeskiftet havde de fleste skoleelever i de store klasser (11–14 år) arbejde efter skoletid. Drengene som bud; pigerne med rengøring eller børnepasning.

Børnearbejdet i dets store udstrækning – d.v.s. *alt* andet end fabriksarbejde – udgør desværre et endnu uudforsket kapitel af danske børns historie. Men meget tyder på, at i årene lige omkring århundredeskiftet skete der en kraftig reduktion af skolebørns arbejde – bl.a. p.g.a. de ovenfor omtalte lokale vedtægter, hvis formål var at få børnene til at

tilbringe mere tid i skolen end på arbejdet – eller gaden.

Købstadsskolen omkring århundredeskiftet

Går vi dybere ned i forhistorien til historien fortalt ovenfor, så viser de i Kultusministeriet approberede skoleplaner (Rigsarkivet), at Kolding byråd fra 1901 og de næste ti-år frem vedtog flere nye skoleplaner og vedtægter, som betød en væsentlig forandring i byens skolevæsen.

Disse forandringer hang sammen med Rigsdagens vedtagelse af den nye Folkeskolelov i 1899 og siden med Enhedsskoleloven af 1904. Hermed blev det bestemt, at fremover skulle den gratis, syv-årige folkeskole være et tilbud til alle børn – og at der via mellemskolen og realeksamen skulle etableres en forbindelse til et videregående uddannelsessystem.

Det var love, som især rettede sig mod købstadsskolen, og rundt omkring i landets købstæder blev lovgivningen gradvis til virkelighed i løbet af de næste 10–15 år.

Nogle byer var hurtigt ude – nemlig de socialdemokratiske styrede byer, som Nakskov og Esbjerg eller en radikal Venstre-bastion som Holbæk – men også det i politisk henseende Venstre-dominerede Kolding var hurtigt med på vognen.¹⁾

Allerede pr. 1.1.1901 indførtes i Kolding 7-klasset skolegang, – adskilt for drenge og piger – som afløste den 6-klassede ældre skole, vedtaget i 1879; i 1905 ophævedes skellet mellem fri- og betalingskolen, som stammede fra 1856, og i årene 1908–1911 indførtes gradvis heldagsskolegang for samtlige elever i kommunens skoler.

I 1903 fik Kolding landets første kommunale gymnasium, dog ikke med gratis skolegang. Skolepenge lå mellem 9 og 45,- kr. i kvartalet, så det var ikke for meningsmand. 8% af pladserne var dog fripladser, betalt af byrådet.

---

1. Institut for dansk Skolehistorie har udgivet en fin skolehistorisk bibliografi: »Dansk skolehistorie 1966–1980 – en bibliografi« udarbejdet af Johan Quistgaard og Ingrid Markussen, Danmarks Lærerbørnehøjskole 1984. Her findes en geografisk indgang, en indgang efter skolenavne, efter forfatter og efter emner. Bibliografien følges løbende op i tidsskriftet »Uddannelseshistorie«.

Ved siden af det kommunale undervisningsvæsen var der i mange købstæder et net af private pige- eller realskoler. Sådan var det også i Kolding, hvor man i 1881 havde åbnet en privat Døtreskole i en til formålet nyopført skolebygning, indrettet efter tidens nyeste skolehygiejniske fordringer. Det økonomiske grundlag herfor var sket gennem aktietegning blandt forældrene.

Lignende initiativer var blevet taget blandt forældre i Fredericia og Horsens.²⁾

Et udtryk for, hvor vigtigt skolevæsenet var blevet for købstædernes udvikling, var nedsettelsen af et særligt skoleudvalg under byrådet, hvilket skete mange steder fra slutningen af 1860'erne. Arkivet efter et sådan udvalg udgør ofte den mest direkte indgang til købstadsskolens historie.³⁾

Skolebyggeri

At skolen var blevet en vigtig institution satte sig også spor i bybilledet. Der blev bygget mange nye byskoler, som fik større og større proportioner, efterhånden som de dels skulle rumme flere elever, dels skulle opfylde skolehygiejnens krav til vinduesstørrelse og kubikmeter luft pr. elev.

I byer som Herning og Kolding koncentreredes skolebyggeriet til bestemte gader, sådan at man fik et helt latinerkvarter. I Herning var det omkring Bethaniagade. I Kolding kan de gamle skoler stadig ses i Skolegade. Her ligger skolebygninger fra henholdsvis 1856, 1879, 1881, 1898 og 1908 foruden et – kraftig ombygget – gymnasium fra 1845.

Forhandlingerne om skolebygningernes form og økonomi kan følges i de lokale skolevæseners arkiv (skoleudvalgets forhandlinger f.eks.); i skoledirektionernes arkiver (beliggende på landsarkiverne, evt. som en del af provstearkiverne, da provsten indtil 1933 ofte var formand) og i korrespondancen med Kul-

tusministeriet, (fra 1916 Kirke- og Undervisningsministeriet), som skulle approbere tegninger og den finansielle side af byggeriet.

Inventarlistere vil – hvis de er bevaret – kunne findes i skolens arkiv eller i skoleudvalgets forhandlinger.

Skolehvervdagen

Men hvordan var det så at gå i skole i Kolding, Holbæk eller Nakskov omkring århundredeskiftet?

Billeder og ordensreglementer fundet i det lokalhistoriske arkiv taler deres tydelige sprog om en gennemdisciplineret skoledag.

I Kolding måtte børnene ifølge et ordensreglement fra 1902 ikke snakke sammen indbyrdes i klasselokalet og »De skulle sidde rankt med Hænderne paa Bordet«. I paragraf 5 i samme reglement beskrives det ideelle forhold mellem børn og lærere på følgende vis:

»Børnene maa i hele deres Forhold stedse vise ubetinget Lydighed mod Skolens Love i Forening med Ærbødighed og Høflighed mod Skolens Lærere og Lærerinder, ikke blot paa Skolen, men ogsaa udenfor samme«.

Erindringer vidner imidlertid om, at det langt fra altid forholdt sig sådan. Børnene fandt sig ikke altid i den hårde disciplin, og lærerne måtte have spanskørret frem i tide og utide for at opretholde skolens lov og orden. Heller ikke forældrene var skolen altid på talefod med.

Engang i 30'erne modtog en lærer i Kolding følgende brev fra en mor, skrevet på en afrevet lap fra en sukkerpose: »Da Arne fortæller han skulde møde paa Lægeværelset maa de selv sørge for han kommer derved, han ved ikke selv vor det er, vi er selv syge og kan ikke Danse efter alle di Fløjter der Piber. Arne har det i alle maader godt Sover og Spiser godt og har den første Medsin til gode

-
2. Skolerne er omtalt i Betænkning afgiven af den under 23de Juni 1882 nedsatte Kommission til at tilvejebringe Oplysninger om mulige sanitære Misligheder og Mangler i Ordningen af Skolevæsenet, og til at fremkomme med Forslag til saadannes fremtidige Forebyggelse, Kbh. 1884, bilag IV s. 34–35.
  3. Om det administrative tilsyn med købstadsskolen se Ingrid Markussen: Folkeskolens tilsyn gennem 150 år – en orientering i Årbog for dansk Skolehistorie 1971 s. 29–43.
  4. Brevet er aftrykt i Kolding Lærerkreds gennem 125 år (1859–1984), red. Niels Jørgen Østergaard, Kolding 1984.

forøvrigt synes jeg Børnene heller skulde Tage deres Seng med i Skole saa var ander Sygeanstalter overflødige. hans Mor«. ⁴⁾

Forældrene reagerede, ligesom moderen her, ofte på skolens stigende indblanding i familiens reproduktionssfære f.eks. med krav om lægeattest efter første sygedag eller med et krav om at »Børnene skulle møde rene og ordentlig paaklædte«, som man kunne læse i Ordensreglementet for Eleverne i Kolding Kommuneskoler fra 1902.

Skolens indblanding i familielivets mere intime aspekter var startet med skolelæge- og tandlægeordninger omkring århundredeskiftet og kom endnu tættere på med lusetanterne. Her følte mange mødre, at familiens fattigdom blev udstillet for resten af klassens elever og forældre, når det blev kendt, at barnet havde lus – og måtte sidde dagen igennem og overhøre klassekammeraternes beske kommentarer p.g.a. stanken fra sabadilleedikken, som var almindeligt brugt rensningsmiddel. Hvis da ikke ligefrem håret var blevet mere end almindelig kort.

Dette billede af de sociale og kulturelle modsætninger i skolens hverdag kan suppleres med materiale hentet i skolens arkiv eller i skolekommissionens arkiv (som enten ligger i det lokalhistoriske arkiv eller på skolens loft). Det var nemlig skolekommissionens opgave – med præsten som formand indtil 1933 – at idømme forældrene en mulkt, hvis deres barn forsømte skolen. Gennem disse mulktsager kan man få et indtryk af årsagerne til forsømmelserne – og evt. også af forældrenes holdning til skolen.

Skolen rummede som bekendt andre end elever og deres forældre, nemlig lærerpersonalet. Den bedste indgang til deres historie er dels ansættelsessager fra skoleudvalg, skolekommission, skoledirektion og Kultusministeriet (fra 1916 Kirke- og Undervisningsministeriet) dels bevarede foreningsarkiver, som kan fortælle om lærernes faglige og sociale arbejde på gnen. ⁵⁾

Hertil kommer samtidige lønstatistikker. ⁶⁾

M.h.t. undervisningsform og indhold er bevarede inventarlistere, herunder bog- og materialelistere gode kilder, som fint kan suppleres med gamle skolebøger og erindringer.

Jeg har i ovenstående forsøgt at vise, hvordan det ved en kombination af forskellige kilde typer er muligt at tegne et billede af købstadsskolens historie i perioden 1880 til 1940 ca., således at det ikke blot bliver de store pædagogiske ideer og reformer, som trækkes frem af glemslen, men også skolens hverdag, skabt af børn og voksne med forskellige sociale og kulturelle forudsætninger.

Indgange til studiet af sundhed og sygdom i købstadens historie efter 1870.

Ved Knud Holch Andersen

Historiske synsvinkler

At se den store historie i den lille er et væsentligt mål med lokalhistorisk virksomhed. Historien om sundhedsforholdenes udvikling rummer en række perspektiver af central betydning for dansk og europæisk samfundsudvikling.

Gennem studiet af sundhedsforholdene i købstæderne fra ca. 1870 kan man få et stærkt indtryk af den urbaniseringsproces, industrialismen havde sat igang. Til et godt stykke ind i mellemkrigstiden var dødeligheden i købstæderne væsentligt højere end i de omgivende landbrugssamfund. Dertil kommer gode muligheder for at få indsigt i klassedelingen og dertil hørende forskelle i basale livsvilkår. For det andet er sundhedshistorien et godt eksempel på den dybtgående og langstrakte proces, der knytter sig til de offentlige myndigheders udbygning af kontrollen med omsorgen for borgeren. Det gælder statens lokale kontrol, især knyttet til embedslæ-

5. Eksempler på lærerkredshistorie er Kolding Lærerkreds gennem 125 år ... jvf. note 4 og Ove Pedersen: Lærerkreds og lærerkår gennem 100 år. Herningegnens Lærerkreds 1874–1974. Manuskript under udgivelse.

6. F.eks. A. Petersen: Folkeskolen i Danmark, Kbh. 1902.

gerne. Det gælder de kommunale aktiviteter, forbundet med udarbejdelse af sundhedsvedtægter og etablering af sundhedskommission. Samtidig er det historien om den voksende institutionalisering: Indretning af epidemi- og sygehuse, sindssygeanstalter m.v., og udbygningen af vandforsyning, renovation og andre kommunale »væsner«.

Sundhedshistorien i perioden efter 1870 er også historien om et »kulturskred«. Videnskabsstanken bryder afgørende igennem med de forskningsmæssige landvindinger, ikke mindst i forbindelse med bakteriologien. Lægen opfatter i høj grad sig selv som en »folkeopdrager«: »Frisk luft – i det frie og inden døre, dag og nat; mådehold i føde og fremfor alt i drikke; legemsøvelser; koldt vand; offentlig og privat renlighed med sin person og sine omgivelser; fornuftig fordeling af hvile og arbejde; endelig påpassenhed over for smitte – privat og navnlig offentlig påpassenhed. Vort folk har i disse henseender endnu meget at lære«. Sådan blev evangeliet forkyndt i tidens populærvidenskabelige bøger, her fra Severin Nordentoft: Vore sygdomme og deres årsager, 1904.

Endelig rummer sundhedshistorien et væsentligt element af folkelig bevægelse. Sygekassebevægelsen har spillet en afgørende rolle for den brede befolknings mulighed for at benytte lægen ved sygdom. Dertil kommer afholdsbevægelsen og hele den »usynlige« bevægelse, via skolerne og via tjenestepigerol-

len, for opdragelse til husmoderlige dyder i overensstemmelse med nævnte evangelium.

Det kan naturligvis ikke være meningen, at man som lokalhistoriker skal trække hele registret ud, hvis man vil tage fat på et arbejde indenfor sundhedshistorie. Men en bevidst overvejelse omkring valget af synsvinkel kan tjene både til nyttig og nødvendig afgrænsning og til et egentligt historisk perspektiv i arbejdet.

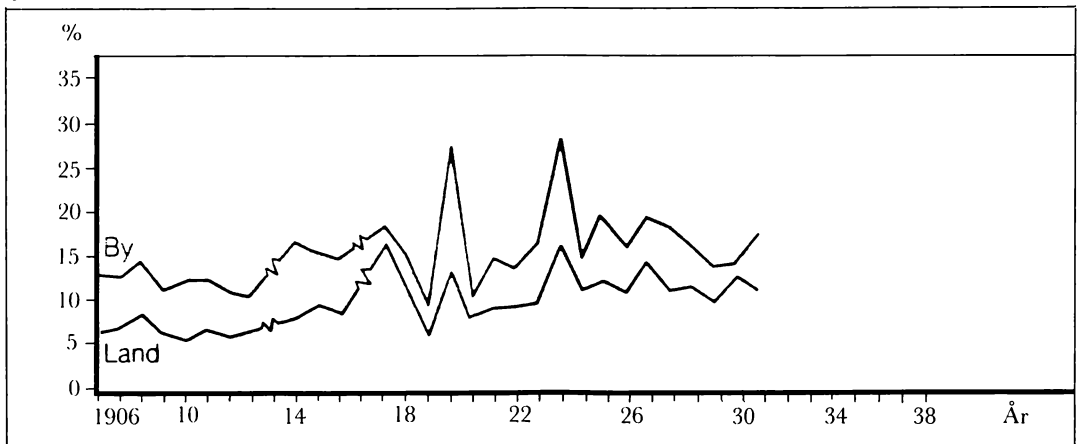
Centrale kildegrupper

Det kommunale sundhedsvæsen:

Ved lov blev det i 1858 pålagt alle købstæder at udarbejde sundhedsvedtægter. De godkendte sundhedsvedtægter kan findes i Lovtidende. Sundhedsvedtægten udstikker retningslinjer for vandforsyning, kloakering, renovation, handel med næringsmidler, tilsyn med fattig- og sygehuse, m.v. Til at håndhæve bestemmelserne nedsattes en sundhedskommission med politimesteren som formand og embedslægen som medlem og sekretær. Dertil kom ved lov af 1915 nedsættelse af en særlig epidemikommission. Disse kommissioners virksomhed vil oftest have aflejret sig i den pågældende købstads arkiv, og kan findes enten lokalt eller på landsarkivet.

Derudover vil oprettelsen og udbygningen af et kommunalt sygehus kunne følges gennem det kommunale arkiv, evt. suppleret med trykte beretninger, reglementer m.v.

Sygelighed (% af befolkningen) Thisted amt 1906–36

Kilde: Medicinalberetninger, Thisted amt, anf. år.

Patientfordeling i læge Schüttens praksis, 1897–1937, udv. år.

Patienter	1897		1907		1917		1927		1937	
	Marts	Okt.	Marts	Okt.	Marts	Okt.	Marts	Okt.	Marts	Okt.
Antal	68	30	200	127	154	168	281	210	352	
Heraf kvinder	36	16	–	–	90	75	134	60	126	
Aldersfordeling:										
Under 2 år	4	2	6	8	5	17	15	45		
3–14 år	21	3	45	25	50	28	34	17	51	
14–18 år	0	2	6	1	9	9	11	12	5	
19–60 år	43	23	143	88	67	114	182	141	215	
over 60 år	0	0	0	5	8	12	37	25	36	
Sygekassemedlem	9	2	92	55	138	91	119	122	213	
Kommunebetaling	2	11	26	18	18	21	25	13	22	

Af *Knud Holch Andersen: Bondelægen* Festskrift til Vagn Dybdahl, 1987. Tallene illustrerer dels den generelle vækst, der sker i befolkningens brug af lægen (befolkningstallet i lægens distrikt på det sydlige Mors er næsten uændret henover perioden). Dels vidner opgørelsen om den udvikling, der sker i aldersfordelingen: spædbørn og gamle kommer først sent med! Endelig kan tallene illustrere sygekassernes betydning for brugen af lægen.

Det samme gælder de skolelægeordninger, der med start i København i 1897 efterhånden blev indført i købstæderne. Endelig blev der gennem lovgivning i midten af 1930'erne indført kommunal sundhedspleje for spædbørn i en række købstæder.

Sygekassebevægelsen:

Med sygekasseloven af 1892 blev en allerede igangværende »selvhjælpsbevægelse« lagt ind i statsligt regulerede rammer. Det førte på den ene side til statsliskud for »ubemidlede« medlemmer af anerkendte sygekasser. På den anden side førte det til statslig kontrol med sygekassernes regnskab via sygekasseinspektoret. De anerkendte sygekasser indsendte årligt en beretning og et regnskab til godkendelse. Materialet er p.t. ikke nærmere undersøgt, men rummer muligvis spændende indgange til den lokale udvikling i benyttelsen af lægen m.v.

Fra mange sygekasser vil man kunne finde trykte årsberetninger, generalforsamlingsreferater i lokale aviser m.v. Undertiden er der udarbejdet jubilæumsskrifter.

Praktiserende lægers arkiver

De praktiserende læger, hvis antal steg stærkt både i købstæderne og på landet fra 1890'erne, har foretaget en omfattende registrering i forbindelse med deres virksomhed.

Dels har der været ugentlige og årlige indberetninger til embedslægen vedr. epidemiske sygdomme m.v. Dels kan der være tale om patientjournaler og regnskabsbøger. Som det nærmere skal omtales i det følgende, vil et sådant arkiv kunne danne udgangspunkt for adskillige sundhedshistoriske studier – naturligvis under hensyntagen til den fornødne beskyttelse af personoplysninger.

Ud over de nævnte arkivgrupper må man naturligvis også være opmærksom på de muligheder, lokalhistoriske billedsamlinger kan rumme. Og endelig vil de lokale aviser rumme meget stof: annoncer for »alternative« behandlingsmetoder og medicin, kommunalpolitisk debat, reportager i forbindelse med epidemier, debat om alkoholisme og prostitution m.v.

Skriftlige hjælpemidler

Følgende litteraturliste er ikke tænkt som en dækkende karakteristik af den sundhedshistoriske litteratur, men skal opfattes som en håndsrækning til den, der har brug for en vis forhåndsviden og nogle redskaber i forbindelse med lokalhistoriske studier indenfor feltet.

Som introduktion kan anbefales: *Gunnar Sandfeld: »Sundhed og sygdom« i »Dagligliv i Danmark, VII, 1982. Vagn Dybdahl, red.: Sund-*

hed og sygdom da Århus blev stor« 1963. Værket rummer dels en række uddrag af embedslægerens årsberetninger, dels en omfattende medicinalstatistik. Udmærket som sammenligningsmulighed. Th. Sørensen: *Social statistiske Undersøgelser I-II*, repro. 1984 ved Erik Strange Petersen, et pionerarbejde med en lang række social-medicinske undersøgelser. *Salmonsens Konversationsleksikon*, såvel I. som II. udgave er en guldgrube til information om konkrete sygdomme, lovgivning og institutioners udbygning.

To nyttige arbejdsredskaber i øvrigt skal nævnes: *Oscar Preisler: Medicinske fagudtryk*, 3. udg. 1914. Her kan man få de læge-latinske udtryk forklaret. *Johs. Møller: Den civile medicinlovgivning i Danmark* rummer de mange cirkulærer og instrukser, der er udgået fra de centrale sundhedsmyndigheder.

En meget grundig og omfattende gennemgang af såvel det primære som det sekundære (trykte) kildemateriale til sundhedshistorien kan man finde i *Willem Zibrandsen: Sundhedsforhold*. Artiklen er indeholdt i *Gunnar Viby Mogensens m.fl.: Socialhistorie*, 1975. Statistisk materiale vil ofte være nødvendigt for at kunne foretage sammenligninger såvel geografisk som kronologisk. For tiden før 1900 kan man bruge *Falbe-Hansen og W. Scharling: Danmarks Statistik V, 1881* og *Jens Warming: Håndbog i Danmarks Statistik, 1909-1913*. For tiden frem til ca. 1960 kan henvises til *Statistiske Undersøgelser nr. 19, 1966: »Befolkningsudvikling og sundhedsforhold 1901-60«*.

Ønsker man et kortfattet, samlet overblik over sundhedsadministrationens udvikling kan den findes i *Harald Jørgensen: Lokaladministrationen i Danmark*, 1985.

Endelig kan der være grund til at henvise til *Medicinsk-historisk Museum*, Bredgade 62, 1260 København K.

Forslag til synsvinkler

Som nævnt i indledningen er forudsætningen for en frugtbar lokalhistorisk undersøgelse, at man formår at anlægge en synsvinkel, der afgrænser arbejdet og placerer det i relation til den »store« historie.

I det følgende skal angives en række forslag til konkrete arbejdsopgaver:

1. Forholdet læge/patient:

- hvordan blev en praksis bygget op?
- hvem benyttede lægen (alder, køn, social status. Udvikling)
- hvilke sygdomme blev behandlet?
- socialt betingede, hygiejnisk betingede sygdomme, tuberkulose, arbejdsulykker.
- hvilken opfattelse har lægen af egen rolle og af patienten?

Kilder: lægearkiver, sygekassearkiver, indberetninger til embedslægen, evt. folketællingsmateriale (kvarter-undersøgelse)

2. Synet på sundhed/sygdom:

- hvordan formidles »lys, luft, renlighed«? (Skole, husmoder)
- hvilke spændinger er der mellem videnskabelig og »folkelig« medicin? (kampen mod kvaksalvere)
- hvilken udvikling sker der i behandlingsfeltet (sygdomsbegrebet) – spædbørn, gamle, nedslidning/arbejdsskader, graviditet, fødsel.

Kilder: retssager, sundhedskommissioner, skolelæger, lægearkiver

3. De folkelige sundhedspolitiske bevægelser:

- hvordan opstår sygekasserne? (agitation m.v.)
- hvilke ydelser: lægebesøg, medicin, sygedagpenge.
- hvilke økonomiske relationer patient/sygekasse/læge (trykte beretninger, lægejournaler).
- afholdsforeninger og husholdningsforeningers virksomhed.

4. Udviklingen i den almene sundhedstilstand:

- hvordan udvikler dødeligheden sig over længere tid. (årsagsforklaringer)
- hvilke initiativer tager embedslæger, praktiserende læger, kommunalpolitikere andre? Hvilken rolle spiller lovgivning i den sammenhæng.
- hvordan forløber epidemier og deres bekæmpelse?

Præsentation af nyere byhistorier

- hvilken indsats sker der i tuberkulosebekæmpelsen (lov 1905)
- hvilke investeringer foretages i infrastruktur (vand, kloak), i epidemihuse og sygehuse.

Afslutning

Mulighederne er mange – og flere, end her er antydnet. Men uanset hvordan man placerer synsvinklen er det afgørende, at man:

1. placerer undersøgelserne i sammenhæng (både på det lokale plan, i det danske samfund og evt. en større europæisk sammenhæng). Det kræver ikke nødvendigvis store undersøgelser, men en fornuftig brug af håndbøger og leksika.
2. sigter mod at belyse forandringer over tid. Det glemmes jævnligt, at det kronologiske perspektiv er nødvendigt, hvis et arbejde skal blive til historie.
3. arbejder nutidsrettet i sin problemstilling. Du må tage din moderne bevidsthed om sundhed og sygdom med ind i undersøgelsen. På den måde bliver det vedkommende for en større kreds.

God fornøjelse!

Kvarterdannelser.

Ved Henrik Fode

Kvarterdannelse er et afgørende spørgsmål for enhver byhistoriker. Hvorfor ser min by ud, som den gør? Hvorfor er den så »ujævn« med åbenbare mere eller mindre karakteristiske kvarterer, og hvorfor forslumrer et kvarter, mens et andet pludselig blomstrer op til nyt liv?

Hvorfor taler vi om »sølvbryllupskvarterer« og »tilflytningskvarterer«, eller »arbejderkvarterer« og om forretningsgader, industrikvarterer samt blandede kvarterer?

Fænomenet er kun beskeden studeret, da ikke blot metodik, men også det overvældende store og meget ujævne kildemateriale kan få mange til at give op på forhånd.

Bykort, matrikelkort, mandtalslister, folketællinger, kreditforeningsarkiver, boligkommissionsmateriale, udstykningsplaner fra sagførerarkiver og grundejerforeninger kan sammen med bygningsanmeldelser suppleres med lovstof og cirkulæresamlinger. Yderligere kan der peges på trykte som utrykte byrådsforhandlinger, boligforeningernes jubilæumsskrifter og arkiver foruden lokalplaner, vejvisere, skattebøger samt annoncemateriale fra dagspressen. De mange kilder rummer så meget stof, at begrebet og temaet kvarterdannelse kan blive så konkret, at det kan tages op i lokale studiekredse.

Fakta-samlinger.

Ved Vagn Dybdahl

I de sidste dage har vi talt om byhistorie. Vi har talt om, at der for perioden efter 1870 er et stort hul. Vi har også talt om, at der er en lang række områder, hvor der må gøres noget for at sikre kildematerialet.

Hvad mere er: gennem de forskellige temaer er det blevet søgt at stille nogle ideelle fordringer. Vi har talt om, at alle nu kan tage hjem, forske i byens historie, skrive artikler, afhandlinger og bøger om byens historie – både bore dybt og fremlægge nye perspektiver.

Det er godt at gøre sådan noget. Uden tvivl vil det være en stimulans for mange, både enkeltpersoner og institutioner.

Vi må imidlertid også være realistiske. Der er mange, der har en dyb interesse for byens historie. Der er mange, der også gerne selv vil arbejde med byens historie, men som viger tilbage for at gøre det. De siger, at de kan ikke skrive, de siger også, at de ikke har så meget tid til at dyrke denne interesse, at de kan samle sig om at skrive noget sammen.

For de mange, der har det sådan, vil det være en tilfredsstillende at arbejde på at skabe fakta-samlinger. Sådanne samlinger vil ydermere være af stor værdi for enhver, der på den ene eller den anden måde beskæftiger sig med byens historie. Og det gælder både nu og i årene, tiårene og hundredårene, der kommer.

Beständig vil det være nødvendigt, at man nogenlunde bekvemt kan få svar på, hvem der til enhver tid var politimester, kredslæge, byrådssekretær, byrådsmedlem for blot at nævne nogle. Men også: hvornår var det, at NN var skoleinspektør, eller hvor mange baptister var der i 1922.

De enkelte oplysninger kan efter omstændighederne udfyldes. Gælder det f.eks. en overlærer (skoleinspektør), er det naturligt at tage med, hvor og hvornår han blev født, hans forskellige eksaminer, hans ansættelser, før han blev overlærer, hans afsked og død. Der kan komme andet til om ham, f.eks. at han var skolebogsforfatter, biblioteksformand osv. Men fremfor alt også, hvor oplysningerne er hentet fra.

En enkelt mand kan gå i gang med et sådant arbejde. Det er imidlertid af en sådan karakter, at det er egnet til, at flere arbejder sammen om det.

Anlæggelse af sådanne fakta-liste er en nødvendighed i en by, hvor man arbejder med dens historie. Det vil glæde mange at udarbejde dem, mange vil have nytte af dem. Kort sagt, man vil hurtigt erkende, at det er en nødvendig rygrad.

Her er nogle eksempler på emner:

Embedsmænd:

- Præster
- Militære chefer
- Stationsforstandere
- Skoleinspektører
- Toldchefer
- Postmestre
- Overlæger
- Kredslæger
- Dommere
- Politimestre
- Kæmnerne, byrådssekretærer, kommunaldirektører.

Politikere:

- Folke- og landstingsmedlemmer
- Borgmestre
- Byrådsmedlemmer
- Menighedsrådsmedlemmer

Foreninger:

- Erhvervs- og interessebetonede
- Idelle

Folketal:

- År for år, evt. opdelt i grupper (alder, køn osv.)
- Valg, resultater til de forskellige organer
- Kirker og trosamfund
- Vedtægter: politik, sundhed, skole

<i>Indhold</i>			
<i>Anders Linde-Laursen: Danske skvatmø- ler – »Fup« eller »Fakta« . . . . .</i>	1	Køge (Flemming Nielsen)	41
		Anders Monrad Møller. Jagt og skon- nert (Erik Gøbel)	43
		Samspelet mellem organisationer og stat (Flemming Just)	44
		Husmandskonerne fortæller (Bodil K. Hansen)	46
<i>Debat</i>		Vi der valgte landet (Bodil K. Hansen)	46
Flemming Mikkelsen: Sociale bevægel- ser mellem historie og sociologi	29	Jes Autrup. Landsbydreng og Svend på valsen (Peter Korsgaard)	48
Arne Gammelgaard: Krigsfanger	35	Gunnar Nielsen. Et godt liv – trods alt (Peter Korsgaard)	48
		Erik Helmer Pedersen og Niels Brühl. Niartharum (Erik Kann)	49
<i>Anmeldelser</i>		Danmarks kirker, Ribe Amt. (Verner Bruhn)	49
Häxornas Europa 1400–1700 (Jens Chr. V. Johansen)	39	<i>Dansk Historisk Fællesforenings årsmøde i Viborg 1988</i>	
Niels Hemmingsen. Vejledning i ægte- skabssager 1572 (Grethe Jacobsen) .	40	Repræsentantskabsmøde	51
Hans Krongaard Kristensen. Middel- alderbyen Viborg (Flemming Niel- sen)	41	Byens historie siden 1870	62
Anemette S. Christensen. Middelalder- byen Odense (Flemming Nielsen) . .	41		
Marianne Johansen. Middelalderbyen			

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND LIFE.

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesforening og redigeres af arkivar Jørgen Dieckmann Rasmussen, Byhistorisk Arkiv, Torvegade 47, Postboks 522, 6701 Esbjerg (tlf. 75 18 18 55) under medvirken af Claus Bjørn, Palle Ove Christiansen og Kristian Kristiansen. Tidsskriftet udkommer 4 gange årligt og koster kr. 178. Bestilling gennem foreningens ekspedition, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 Kbh. K. 31 13 60 12. Bidrag til tidsskriftet bedes sendt til redaktøren.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd